

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

На правах рукопису

ШЕЛЕВЕР НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 342.41 + 342.5

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ІМУНІТЕТУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ
УКРАЇНИ

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Рогач Олександр Янович

доктор юридичних наук, доцент

Ужгород – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ СТОСОВНО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ІМУНІТЕТУ В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ.....	12
1.1 Методологія дослідження поняття імунітету в конституційному праві України	12
1.2 Генеza поняття правового імунітету	21
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІМУНІТЕТУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	41
2.1 Поняття правового імунітету. Імунітет у конституційному праві України.....	41
2.2 Класифікація імунітетів у конституційному праві України	73
2.3 Співвідношення правового імунітету з конституційним принципом рівності.....	97
Висновки до розділу 2	113
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМУНІТЕТУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	117
3.1 Зловживання конституційно-правовим імунітетом	117
3.2 Проблеми удосконалення окремих видів конституційно - правових імунітетів в українському законодавстві.....	159
Висновки до розділу 3	184
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРАСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Невід'ємним компонентом права як особливого регулятора суспільних відносин є правові винятки. Специфіка людського суспільства, різні суперечливі інтереси соціальних професійних груп і окремих індивідів об'єктивно допускають можливість відхилення від загальноприйнятих правил, винятків із них.

Однією з таких категорій є «правовий імунітет». Норми, які закріплюють правові імунітети, широко використовуються в різних галузях права, зокрема і в конституційному праві.

Відповідно до ст. 24 Конституції України важливим принципом правової держави є рівність усіх перед законом і судом. Проте Основний Закон передбачає особливу процедуру притягнення до відповідальності визначених ним осіб. Призначенням конституційно-правового імунітету повинен бути підвищений правовий захист у сфері юридичної відповідальності – сфері, де найбільш гостро сприймається будь-яка нерівність, навіть якщо вона базується на законі.

У суспільстві надання імунітетів сприймається як порушення конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом, як надання незаконних переваг, які покращують життя певних осіб. Проблема імунітетів у конституційному праві полягає також у необхідності встановлення відповідної межі між конституційно-правовим імунітетом і відповідальністю осіб, що ним володіють, оскільки порушення такої рівноваги неминуче призводить до зловживання правом.

Усе це визначає необхідність аналізу широкого кола питань, пов'язаних із конституційно-правовими імунітетами. При цьому увага акцентуватиметься на дослідженні конституційно-правового імунітету як виду правового імунітету, особливостей його реалізації, вивченні питань зловживання конституційно-правовими імунітетами. На нашу думку, саме

цей напрямок дослідження є особливо актуальним, враховуючи існуючі в суспільстві пропозиції щодо позбавлення певних осіб конституційно-правових імунітетів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обрана тема дисертаційного дослідження базується на вимогах Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, концепція якої схвалена Законом України від 21 листопада 2002 року № 228-IV. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету на 2008-2015 роки. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX-XXI ст.», яка розробляється науковцями Ужгородського національного університету та зареєстрована у державному реєстрі за № 0198U007793.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування правової природи конституційно-правового імунітету, його функцій та класифікаційних характеристик, висвітлення місця і ролі конституційно-правового імунітету в механізмі правового регулювання і системі юридичного інструментарію та понятійному апараті української юридичної науки, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо його вдосконалення.

Мета дослідження зумовила розв'язання таких дослідницьких задач:

- визначити методологію дослідження поняття імунітету в конституційному праві України;
- дослідити генезис та еволюцію категорії «правовий імунітет»;
- проаналізувати і окремо чітко виділити цілі застосування імунітетів;

- з'ясувати функціональне призначення правових імунітетів;
- простежити співвідношення «правового імунітету» та «недоторканності»;
- визначити спільне та відмінне між такими правовими категоріями, як «правовий імунітет», «пільга», «привілей»;
- подати визначення правового імунітету в конституційному праві України та охарактеризувати його види;
- здійснити класифікацію конституційно-правових імунітетів, описати їх основні види;
- показати діалектику взаємозв'язку імунітету з конституційним принципом рівності громадян перед законом і судом;
- розглянути проблеми, які виникають у зв'язку з застосуванням конституційно-правових імунітетів на практиці, визначити критерії їх ефективності і шляхи оптимізації у сучасному українському законодавстві.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з наданням державою конституційно-правових імунітетів відповідним суб'єктам із метою гарантування здійснення їх діяльності.

Предметом дослідження є поняття конституційно-правового імунітету, його історичний розвиток, соціальне значення, особливості видів конституційно-правового імунітету та проблеми, які виникають у зв'язку з їх реалізацією на практиці.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сукупність методів і прийомів наукового пізнання. Їх застосування зумовлюється системним підходом, що дає можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту і юридичної форми. За допомогою формально-юридичного методу досліджено проблеми правового імунітету і такого його різновиду, як конституційно-правовий імунітет. Цей метод допоміг детально розглянути техніко-юридичну та нормативну сторону

права. Його сутність полягає у дослідженні джерел права, систематизації норм права, що дає можливість сформулювати визначення правових понять, категорій та дефініцій (підрозділи 2.1, 3.1). Застосування методу системного аналізу дало можливість провести різницю між такими правовими поняттями, як «іmunітет», «пільги», «привілеї», «конституційно-правовий іmunітет», а також розкрити характер та особливості їх взаємодії між собою (підрозділ 2.1). Застосування історико-правового методу сприяло аналізу історичних аспектів виникнення, становлення, розвитку вчень про іmunітети (підрозділ 1.2), допомогло відчутти ті закономірності та зв'язки, які не можна виявити при розгляді конституційно-правових іmunітетів у рамках одного історичного періоду. Крізь призму історичного аспекту розглянуто становлення конституційних норм та інститутів, виявлено їх взаємозв'язок із суспільними процесами та роль у розвитку правової держави в Україні (підрозділи 1.2, 2.1). За допомогою соціологічного методу вивчено ставлення суспільства до надання іmunітетів; розкрито виникнення, розвиток і реалізацію правових іmunітетів; відображено, наскільки реально і ефективно реалізуються іmunітети суб'єктами, яким вони надані (підрозділи 1.2, 2.3, 3.2). За допомогою методу класифікації проведено класифікацію конституційно-правового іmunітету (підрозділ 2.2). Використання порівняльно-правового методу дозволило здійснити об'єктивну оцінку місця і ролі досвіду кожної країни у розвитку конституційних положень про правові іmunітети (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2).

Науково-теоретичною базою дослідження послужили праці з теорії та історії держави й права, конституційного права, інших галузей юридичної науки, а також філософії і соціології.

Науково-теоретичну основу роботи становлять праці науковців радянського та пострадянського періоду: С. А. Авак'яна, С. С. Алексеєва,

М. Й. Байгіна, Д. А. Керімова, І. П. Корякіна, О. Є. Кутафіна, О.В. Малька, В. С. Нерсесянца, М. І. Робакова тощо.

Серед сучасних українських дослідників, праці яких безпосередньо використані в дисертаційному дослідженні, слід виділити: М. О. Баймуратова, В. В. Головченка, К. Б. Левченка, В. Ф. Погорілка, О. Я. Рогача, В. В. Сердюка, Ю. А. Середу, С. Г. Серьогіну, В. Л. Федоренка, В. М. Шаповала та інших.

Разом з тим, незважаючи на наявність низки досліджень, чимало питань залишилося поза увагою їхніх авторів або висвітлено недостатньо. Таким чином, проблеми конституційно-правових імунітетів потребують всебічного і глибокого дослідження, залишаючись для української юридичної науки особливо актуальними.

Нормативну основу дослідження склали Конституція України, міжнародно-правові акти, закони України, а також нормативно-правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств України.

Емпіричну основу дослідження становлять теоретико-правові джерела, політико-правова публіцистика, довідкові видання, статистичні матеріали, які стосуються проблеми конституційно-правових імунітетів.

Проведено дослідження конституційно-правового імунітету як юридичного винятку, що є гарантом діяльності Президента України, народних депутатів, суддів, які виконують важливі для держави і суспільства функції.

Правову базу дослідження склали Конституція України та чинне законодавство України, а також міжнародні документи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації комплексно, із широким використанням категорійного апарату сучасної правової науки здійснено спробу дослідження імунітету як правового виключення в конституційному праві України, обґрунтовано низку концептуальних понять та висновків, а також практичних

рекомедацій щодо удосконалення конституційно-правових імунітетів. Результати проведеного дослідження відображені в таких наукових положеннях, які виносяться на захист:

вперше:

- сформульовано визначення конституційно-правового імунітету як самостійного правового інституту, сукупності норм, які звільняють визначених Конституцією та законодавством України суб'єктів від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності, встановлюють особливі, ускладнені і відмінні від загальних правові процедури притягнення до юридичної відповідальності з метою забезпечення виконання суб'єктами імунітету відповідних державних і суспільних функцій;
- з'ясовано, що, зловживаючи конституційно-правовим імунітетом, особа порушує свободу інших суб'єктів, виявляє неповагу до права, ігнорує загальне призначення права і несумлінно, недобросовісно використовує виняткові правові гарантії, керуючись при цьому егоїстичними, корисливими спонуканнями (намірами);
- доведено, що зловживання конституційно-правовим імунітетом вчиняється в умисній формі та полягає в тому, що право на використання гарантій у сфері здійснення діяльності суб'єктів імунітету та особлива процедура притягнення таких осіб до відповідальності використовується не за призначенням, а перетворюється в засіб досягнення цілей, які не відповідають призначенню права;
- обґрунтовано, що конституційно-правові імунітети не повинні мати абсолютний, безмежний характер. Водночас доведено, що повна ліквідація такого виду конституційно-правового імунітету, як депутатський імунітет, суперечить загальносвітовій практиці. У цьому контексті юридична практика в Україні повинна йти

шляхом обмеження депутатського імунітету, з урахуванням принципу *flagrante delicto*, спрощення процедури притягнення депутатів до юридичної відповідальності;

удосконалено:

- історіографію з проблеми правових імунітетів, обґрунтовано положення про те, що імунітет є не абсолютною, а відносною правовою цінністю, яка відповідає потребам суспільного життя і покликана виконувати чітко визначені функції залежно від конкретних історичних умов, рівня розвитку науки й законодавства;
- класифікацію конституційно-правових імунітетів. Доведено, що конституційно-правовим імунітетом, крім Президента України, народних депутатів та суддів, наділений Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- питання співвідношення правового імунітету з пільгами та привілеями; охарактеризовано та обґрунтовано особливості і відмінності цих правових категорій;
- аргументацію про те, що конституційно-правовий імунітет не є відхиленням від конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом;

дістали подальшого розвитку:

- положення про те, що правовий імунітет виникає в умовах розвитку і законодавчого закріплення ідей конституціоналізму й реалізації принципу розподілу влади, відображенням якого і є правовий імунітет;
- аргументація щодо заміни терміна «недоторканність» терміном «імунітет», а також закріплення в українському законодавстві ознак правового імунітету окремих категорій осіб: підстави

надання правового імунітету; мета надання; межі і порядок позбавлення правового імунітету;

- питання встановлення меж здійснення суб'єктами конституційно-правового імунітету, які розглядаються як різновид правових обмежень. Обґрунтовано, що конституційно-правовий імунітет повинен мати чітке цільове призначення, бути спрямованим на виконання винятково важливих міжнародних, державних і суспільних функцій; сфера застосування конституційно-правового імунітету не повинна бути занадто широкою, щоб не перетворювати відступ від рівності в правило;
- питання змісту функцій правового імунітету, а саме: гарантуючої, стимулюючої та компенсаційної;
- положення про те, що практика позбавлення через суд депутатських повноважень із причин невідповідності результатів голосування є антиконституційною, оскільки у такому випадку втрачаються конституційні гарантії незалежності та недоторканності депутата.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації аргументуються конкретні пропозиції щодо оптимізації і вдосконалення конституційно-правових імунітетів, які можуть бути використані:

- *у нормотворчій діяльності* – у процесі розробки та прийняття відповідних законопроектів, інших нормативно-правових актів, внесення змін і доповнень до чинного законодавства щодо удосконалення правового регулювання такого важливого елемента спеціального статусу визначених законодавством осіб, як імунітет;
- *у науково-дослідній сфері* – при проведенні науково-дослідної роботи аспірантів, викладачів теорії держави і права,

конституційного права, адміністративного права; при підготовці наукових видань, а також для подальшого вивчення проблем правових імунітетів;

- у навчальному процесі – для викладання лекцій, проведення практичних і семінарських занять із теорії держави і права, конституційного й адміністративного права.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою. Для аргументації деяких положень залучаються окремі висновки з робіт інших авторів, на які є посилання. Сформульовані основні теоретичні положення, висновки та пропозиції були одержані автором особисто. Опубліковані наукові статті відображають зміст дисертаційної роботи. Особисті теоретичні розробки дисертанта у наукових працях, опублікованих у співавторстві, становлять:

Шелевер Н. В. (у співавт.) Проблеми зловживання правом при використанні народними депутатами України депутатського імунітету // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 2. – С. 21–27. – 20 %.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації висвітлювалися на засіданні VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 17-19 червня 2011 р.); міжнародних науково-практичних конференціях «Сучасне право та законодавство: новий погляд» (м. Запоріжжя, 14 грудня 2011 р.), «Напрями вдосконалення правового регулювання суспільних відносин» (м. Київ, 27-28 грудня 2011 року), «Державно-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини: міжнародні стандарти публічного управління та український досвід» (м. Ужгород, 20-21 грудня 2012 року) .

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 9 наукових працях: 5 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, та в 4 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ СТОСОВНО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ІМУНІТЕТУ В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

1.1 **Методологія дослідження поняття імунітету в конституційному праві України**

Говорячи про поняття імунітету, ми не лише зосередимо увагу на загальнотеоретичних аспектах імунітету в загальній теорії права, конституційному праві, а порівняємо його складові елементи на рівні конституційного права інших країн, а також міжнародного права.

Зважаючи на існування певних проблем у розкритті поняття імунітету, вважаємо за необхідне здійснити системний аналіз конституційно-правового механізму забезпечення та реалізації імунітету і системи юридичних гарантій закріплення імунітету за певними соціальними суб'єктами. Такий акцент на питанні про системність як у вивченні правового імунітету, так і в процесі його реалізації не є випадковим. Адже завдяки цьому отримаємо методологічну основу для реального аналізу ключових процесів.

Для ефективного вирішення вищенаведених проблем імунітету в конституційному праві необхідно вибудувати методологічні засади дослідження. Перш ніж перейти до безпосереднього висвітлення поставлених завдань слід зауважити, що при дослідженні переважної більшості правових явищ, процесів, у тому числі і правовідносин, варто використовувати системну методологію.

Під методом у теорії держави та права розуміють сукупність прийомів чи операцій, спрямованих на практичне або теоретичне освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Фактично різниця між методом та теорією має функціональний характер:

формує як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень [1, с. 9]. Метод наукового пізнання зумовлюється характерними особливостями об'єкта, предмета і практикою пізнавальної дійсності. Для більш повного дослідження об'єкта, предмета та уникнення помилок необхідно застосовувати не один, а кілька методів, оскільки кожен окремий метод дозволяє отримати неповні, а іноді й хибні знання про предмет, об'єкт пізнання.

Основними принципами дослідження, які ми використали в роботі, є принципи об'єктивності, всебічності, системності, комплексності, конкретності, аргументованості та послідовності. Особливість указаних принципів, як зазначає М. Стефанов, полягає в тому, що: 1) вони є засобом, за допомогою якого реалізуються вимоги наукового аналізу, спрямованого на вирішення завдання; 2) теоретичне обґрунтування подібних принципів виходить за межі, завдання і можливості відповідної науки, у якій вони використовуються; 3) кожен такий принцип уявляє те чи інше теоретичне знання, яке відіграє роль методу [2, с. 129].

Поняття категорії як складової частини методології права допомагає отримати уявлення про явища, що мають або практичне юридичне значення, або забезпечують смислові переходи юридичних досліджень в інші науки та сфери знань. Правові поняття сприяють об'єднанню правових знань, розчленованих у спеціальних юридичних науках, дозволяють розглядати правову форму суспільного життя з єдиної, спільної позиції, теоретично відтворити її цілісну загальну картину і тим самим сприяти цілісності пізнавальної діяльності у юридичній науці [3, с. 95].

Центральним та ключовим елементом методології правових досліджень імунітету в конституційному праві є методи пізнання. Призначення методу – отримання за його допомогою нової інформації про навколишню дійсність, заглиблення в сутність явищ і процесів, розкриття

законів і закономірностей розвитку, формування і функціонування об'єктів, які досліджуються [4, с. 9]. У науці конституційного права застосовуються дослідницькі та інструментальні методи наукових досліджень. Дослідницькі методи спрямовані на аналіз та діагностику системи, а інструментальні – на проектування нових систем, нових підходів. Крім названих методів, для пізнання структури правового імунітету та її елементів використано формально-юридичний, формально-логічний, метод системного аналізу, історичний, соціологічний, класифікації, порівняльно-правовий, прогностичний тощо.

На нашу думку, первинним стосовно дослідження проблеми імунітету є формально-юридичний метод. Він дає змогу детально розглянути техніко-юридичну та нормативну сторону права. Його сутність полягає у дослідженні джерел права, систематизації норм права, що дає можливість сформулювати визначення правових понять, категорій та дефініцій.

Формально-юридичний метод серед інших спеціальних методів можна з найбільшою впевненістю назвати приватним, оскільки він застосовується лише при вивченні права. Користуючись цим інструментом, можна проникнути в глибини правової матерії, детально розібратися в анатомії права. Тільки «препаруючи» право і його елементи, законодавство, окремі правові приписи, застосовуючи даний метод як скальпель, можна з'ясувати, з яких елементів складається юридична норма, як повинна будуватися її санкція, які складники обов'язкові для кожного нормативно-правового акту [5, с. 46].

Важливим методом нашого дослідження є саме формально-логічний метод, який дає можливість з'ясувати зміст і обсяг поняття «імунітет», розкрити його істотні ознаки, грамотно сформулювати визначення даного поняття, дозволяє здійснити класифікацію імунітетів, висунути і довести різні гіпотези з приводу місця і ролі імунітету в науці конституційного права, з'ясувати особливості реалізації даного правового інституту на

практиці, вказати на різноманітні прогалини у чинному законодавстві, які регулює даний правовий інститут, та колізії, що виникають у зв'язку з цим, з'ясувати відповідні логічні помилки в аргументації і доведенні конкретних наукових положень у рамках досліджуваних питань [6, с. 13]. Цей метод передбачає застосування логічних прийомів: аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування, конкретизації, моделювання тощо.

Із логічним методом пов'язаний і метод системного аналізу. Його сутність у юридичній науці полягає у тому, що досліджуване явище пізнається комплексно, у цілісності, у єдності різних явищ, які здобувають нові якості, відсутні у випадку їхнього існування у роз'єднаному стані [4, с. 11].

Цей метод є універсальним інструментом пізнавальної діяльності та передбачає розгляд правових явищ як цілісних систем, що мають внутрішню будову, а також взаємозв'язків між ними та іншими інститутами. Він виходить із того, що: 1) система являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) вона утворює структурну єдність, що функціонує у певному середовищі; 3) це середовище має певні системні утворення більш високого або більш низького порядку, ніж досліджувана система [4, с. 12]. Використання цього методу у дисертаційній роботі є закономірним, оскільки він дозволяє відрізнити імунітет від пільг і привілеїв і тим самим визначити місце правових імунітетів у системі правової нерівності, а також розкрити характер та особливості їх взаємодії між собою. Цей метод дає змогу знайти спільні та відмінні ознаки між «імунітетом» та «недоторканністю».

При розгляді й аналізі понять «правовий імунітет», «пільга», «привілей» для дослідження їх правової природи, розкриття сутності використовувались такі загальнонаукові методи пізнання, як спостереження, логічний метод, аналіз, синтез, сходження від абстрактного до конкретного.

У сучасних умовах розвитку конституційного права необхідним є використання історичного методу дослідження. Історико-юридичне дослідження передбачає науково-обґрунтоване виявлення основних елементів об'єкта, що вивчається, його теоретичну диференціацію на окремі сторони, етапи, зміни, що проходять у ньому, з метою розкриття їх змісту і взаємовідносин. Історичний метод дає змогу суб'єктові дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей [7, с. 20]. Без урахування відомостей про процес виникнення, становлення і розвиток вчення про імунітети, вивчення та дослідження проблем, які впливають на цю категорію, буде ускладненим.

Крізь призму історичного аспекту в нашій дисертаційній роботі розглядаємо становлення конституційних норм та інститутів, виявляємо їх взаємозв'язок із суспільними процесами, роль відповідних норм та інститутів у розвитку правової держави в Україні. Сукупність відомостей про походження складових елементів правового імунітету сприяє їх пізнанню в історичній динаміці. У дисертаційній роботі розглянуто процес становлення інституту правового імунітету в часи Стародавнього Риму, Стародавньої Греції, Київської Русі. За допомогою історичного методу вивчено особливості правового імунітету в давні часи і зроблено висновок про те, що дипломатичний і консульський імунітет були попередниками і прародичами всіх інших нині поширених імунітетів у внутрішньодержавному праві.

Ефективним засобом пізнання є соціологічний метод, який дає можливість виявити суспільну думку щодо необхідності, доцільності надання імунітету певним суб'єктам. Соціологія – наука про суспільство. Соціологія права досліджує реальний стан правової дійсності. І дослідникові теоретичних проблем права, і законодавцю необхідно знати, наскільки ефективним виявилось те чи інше

рішення. Саме співвідношення між метою, поставленою законодавцем, і конкретно отриманим результатом виявляє соціологія права, ніби здійснюючи зворотний зв'язок юридичної практики з теорією та законодавцем. Результати соціології права використовуються для подальшого розвитку та удосконалення нормативної бази права [8, с. 154]. За допомогою соціологічного методу можна вивчити відношення суспільства до надання імунітетів; розкрити виникнення, розвиток і реалізацію правових імунітетів; відобразити, наскільки реально і ефективно реалізуються імунітети наданим суб'єктам.

У дисертаційній роботі проведено співвідношення правового імунітету з конституційним принципом рівності громадян перед законом і судом. Правовий імунітет розглядається суспільством, як відхилення від принципу справедливості, принципу рівності всіх перед законом і судом. Проте слід зауважити, що законодавець передбачає лише особливу процедуру притягнення до правової відповідальності осіб, які володіють імунітетом, та ставить підвищені вимоги до них. Користь від їхньої діяльності є більшою за привілейоване становище, яке надається імунітетом. Імунітет є свого роду компенсацією, яка надається особам у зв'язку з важливою їх діяльністю. Надання імунітетів є обґрунтованим і виправданим.

Метод класифікації дає можливість дослідити юридичні норми та правові явища, систематизувати, згрупувати їх, встановити подібність чи відмінність між ними. Метою класифікації у нашому дослідженні є розгляд правового імунітету в системі, де кожен із елементів розподілу у свою чергу поділяється на інші складові частини. Зокрема, правовий імунітет містить такі елементи, як правова недоторканність, індемнітет (невідповідальність), імунітет свідка. Деякі автори зауважують, що до складу індемнітету, зокрема парламентського, входить і другий елемент –

винагорода депутатів за парламентську діяльність, включаючи покриття витрат на резиденцію, листування, поїздки.

За допомогою цього методу проведено класифікацію правового імунітету на парламентський, президентський та суддівський, виділено такі види правового імунітету, як імунітет держави, імунітет свідка, дипломатичний та консульський імунітет.

Використання порівняльно-правового методу для проведення наукового дослідження є важливим засобом вивчення правових явищ. Завдяки його застосуванню можна виявити загальне, особливе та конкретне в правових системах сучасності [9, с. 21]. За допомогою цього методу здійснюється об'єктивна оцінка місця і ролі досвіду кожної країни у розвитку конституційних положень про правові імунітети. Порівняльно-правовий метод дав нам змогу проаналізувати становлення та розвиток ідеї недоторканності вищих посадових осіб. З огляду на це є можливість сформулювати практичні рекомендації щодо вдосконалення конституційних норм в Україні.

Завдяки вищезазначеному методу вивчено позитивний досвід деяких країн щодо регулювання інституту правового імунітету та надано відповідні пропозиції стосовно удосконалення конституційних норм, що регулюють цей правовий інститут та унеможливають виникнення колізій, які є на практиці.

У правовій науці дослідники у межах прогностичного методу виділяють два підходи. Перший – це юридичне прогнозування. За допомогою цього виду прогнозу здійснюється дослідження перспектив, тенденцій розвитку об'єкта державно-правової дійсності, визначення можливого його стану в майбутньому без урахування дії суб'єктивного фактора, що здатний вплинути на розвиток досліджуваного об'єкта. Основою розробки перспективного юридичного прогнозу є ідея екстраполяції в майбутнє тенденцій його розвитку, виявлених унаслідок вивчення минулого та теперішнього стану досліджуваного державно-

правового явища. Інший – нормативний прогноз повинен містити інформацію про можливі та необхідні шляхи, засоби, способи, заходи, які з найбільшою ймовірністю створять можливість досягнення мети у державно-правовій сфері суспільства. В основі розробки нормативного юридичного прогнозу лежить ідея оптимізації, вибору найбільш доцільних, конструктивних, рентабельних шляхів, способів, засобів і заходів, які у визначені строки з найбільшою ймовірністю дозволяють досягти поставленої мети стосовно досліджуваного державно-правового явища [10, с. 13]. Поєднання цих двох видів прогностичного методу дасть можливість повніше виявити, масштабніше охопити і більш ґрунтовно проаналізувати проблеми подальшого розвитку досліджуваного нами об'єкта, а також на основі поставлених завдань сформулювати уявлення про можливу модель імунітету в конституційному праві, визначити оптимальні шляхи, способи та засоби, які сприятимуть вирішенню проблем реалізації імунітету в Україні.

За допомогою системно-функціонального методу з'ясовано місце та роль конституційно-правового імунітету в системі правових імунітетів і його функції.

Для досягнення поставленої мети ми використали діалектико-матеріалістичний метод дослідження. Він забезпечує розгляд усіх явищ у їх взаємозв'язку та єдності, розвитку і взаємному впливі. За його допомогою досліджено зміст і особливості конституційно-правового імунітету, а також проблеми в законодавстві України, яке регулює ці правовідносини.

Метод абстрагування застосовано для визначення місця конституційно-правового імунітету в системі правових імунітетів.

Використання цих методів дало нам змогу проаналізувати конституційно-правовий імунітет, його взаємозв'язок з іншими правовими явищами, виявити особливості розвитку в порівнянні з іноземними державами.

Потрібно ще раз відзначити, що всі вищезгадані методи є взаємозалежними, взаємопов'язаними і мають свою функціональну цінність. Жоден із них у чистому вигляді не існує. Відбувається діалектичне поєднання усіх методів. Окремі методи на практиці перехрещуються один з одним, причому один іноді виступає в ролі технічного прийому для здійснення іншого. Тому вважаємо, що для більшої наукової та практичної цінності дослідження необхідне комплексне використання методів.

1.2 Генеза поняття правового імунітету

У сучасних умовах становлення демократії в Україні великий суспільний інтерес викликає питання імунітету. Ось чому зараз особливо актуальним є дослідження генези та еволюції цього правового інституту.

Протягом усього розвитку державних інститутів зміст поняття «правовий імунітет» не залишався незмінним, тому необхідно проаналізувати сутність поняття «імунітет», дослідити походження цього терміна, який, як і будь-який інший юридичний термін, являє собою назву відповідного поняття в галузі юриспруденції.

Термін «імунітет» походить від латинського слова «immunitas», що означає «незалежність», «позбавлення», «несхильність» [11, с. 152]; «звільнення від чого-небудь, пільга, свобода, звільнення» [12, с. 180].

Смислове значення терміна «імунітет» широке і неоднозначне. У юридичній літературі зверталась увага на те, що «імунітет – поняття багатозначне, його початкове значення визначало явище медико-біологічного характеру» [13, с. 159]. Вважаємо, що з урахуванням вказаної особливості поняття «імунітет» можна віднести до тих понять, які генетично виникають в інших галузях знань, але у зв'язку з практичними цілями чи дослідницькими завданнями «втягнуті», за словами М. М. Тарасова, у сферу права, де закріпили власне юридичний зміст і набули статусу правових з огляду на їх укорінення в понятійному строї юридичної науки. Як зазначає М. М. Тарасов, такі поняття, виникаючи та існуючи у природничих галузях, змістовно адаптуються до характеристик юридичної науки і особливостей юридичної практики, набувають відмінного від свого прототипу обсягу, включаються в систему юридичних понять, тобто беруть участь у формуванні предмета науки. Такі поняття можна умовно назвати «консолідованими», оскільки вони входять у юридичний обіг не механічно, а зазнають серйозних змін,

«адаптуються» до завдань юридичних досліджень і набувають нового змісту [14, с. 165–166].

Досліджуючи правові імунітети, юридична література розробила ряд концепцій, що пояснюють походження і сутність цього явища. Відповідно до формально-юридичної концепції інститут імунітету виходить із норм римського права. Згідно з цією концепцією етимологія слова «імунітет» засвідчує, що цей правовий інститут сягає періоду античності, він був відомий уже в Римській імперії, де під терміном імунітет розуміли звільнення від екстрених податків і деяких видів натуральних повинностей.

Відомо, що юридична термінологія, яка сьогодні використовується, творилася протягом усєї історії юриспруденції. Багато правових термінів, і термін «імунітет» не виняток, – слова інтернаціональної лексики переважно з латинським корінням, що зумовлено впливом на світову юриспруденцію римського права і праць римських юристів [15, с. 10]. До осіб, які звільнялися від податків чи суспільних повинностей, належали консули та послы іноземних держав. Зокрема, за словами Тіта Лівія, навіть помічених у неприязних діях ворожих послів римляни вважали недоторканими з поваги до тієї охорони, яку забезпечили їм боги і міжнародне право [16, с. 212].

Про недоторканність послів говорить і відомий давньоримський юрист Помпоній, слова якого в цьому зв'язку варті особливої уваги: «Якщо б хто-небудь образив дією ворожого посла, то така дія визнається порушенням міжнародного права, тому що послы вважаються недоторканими» [16, с. 212].

Документи, що дійшли до наших днів, свідчать, що інститут консулів є одним із найстаріших інститутів міжнародного права. Батьківщиною консульського імунітету вважають Стародавній Рим і Античну Грецію, зовнішню політику яких більшою мірою визначав значний ріст торговельних відносин з іншими державами. З розвитком

мореплавства і торгівлі між містами виникла необхідність у наданні визначених прав іноземним особам.

В Античній Греції іноземці для захисту своїх інтересів зверталися за заступництвом до знатних громадян – проксенів, які добровільно брали на себе відповідальність турбуватися про них і захищати їх. Унаслідок цього склалася практика проксенії – надання заступництва з боку знатних жителів іноземцям, що відвідували міста-держави (поліси). У період розквіту, до V ст. до н.е., в Греції заступництво проксенів почало оформлятися договором, а проксена стали призначати тільки за офіційною постановою ради і народного полісу, інтереси якого він повинен був представляти [17, с. 7].

Завдяки виконуваним функціям проксен мав особливий авторитет, повагу і цілий ряд пільг та переваг перед іншими громадянами. Він був звільнений від мита і податків, мав право на першочерговий розгляд справ у судах, мав доступ на засідання народних зборів, користувався спеціальною печаткою з гербом держави – міста, яке представляв.

Таким чином, необхідно зауважити, що інститут проксенії в Античній Греції сприяв розвитку торговельних, політичних і культурних зв'язків між містами-державами, а також став основою всіх наступних міжнародних зв'язків Стародавнього світу.

З розвитком торгівлі між Стародавнім Римом та іншими містами також виникла необхідність у наданні відповідних прав іноземцям. Внаслідок цього в кінці III ст. до н.е. в Стародавньому Римі відбувається становлення інституту іноземних преторів. Претори Стародавнього Риму мали обов'язки, подібні до функцій грецьких проксенів. Претор назначався верховною владою Римської республіки із числа політичної та аристократичної знаті та мав відповідні пільги і привілеї перед іншими громадянами.

Внаслідок широкого розвитку торговельних відносин, постійного перебування в Римі значної кількості іноземців, тут появився спеціальний інститут заступництва – патронат.

Історія розвитку відносин між державами свідчить, що інститути заступництва іноземних осіб – проксенія у Стародавній Греції та патронат у Стародавньому Римі знаходяться біля джерел консульської служби. Все це підтверджує, що вже тоді в Стародавньому світі формувалися окремі норми консульського права, зокрема і в сфері консульських імунітетів.

Посли іноземних держав також володіли певним імунітетом. Недоторканність посла більшою мірою була пов'язана з давніми уявленнями про особливе заступництво посла з боку богів землі. Посол зберігає свою віру, відправляє свій культ, його боги ідуть за ним у чужі землі і охороняють його там. Посол живе на чужині ніби в себе, і звідси впливає, що його не можна ображати і необхідно надавати йому право жити за його звичаями [18, с. 335].

На Русі зародження давньоруської посольської служби і формування ієрархії дипломатів відбувається в IX-X ст. Однією з перших акцій дипломатії Стародавньої Русі стало направлення в 838 р. російського посольства в Константинополь з метою встановлення прямих контактів із Візантією. Перший в історії договір «Про мир і любов» було укладено з Візантійською імперією в 860 році, що означало по суті міжнародне визнання Русі. Феодальна формація висунула нове, більш реальне обґрунтування імунітету посла. Посол у Давньоруській державі розглядався як представник чи як втілення свого господаря. В якості обґрунтування принципу недоторканності персони посла висувалась ідея, що посол – це *alter ego* («друге я») глави держави, яка його послала. Поведінка посла розглядалася як поведінка представленої ним країни. Давньоруські послы користувалися не тільки недоторканністю, але й пошаною. Чим швидше і пишніше їх приймали, тим більша повага виражалась країні, що їх надіслала.

Згодом у середньовіковій європейській цивілізації розвиток посольського і консульського імунітету був пов'язаний зі встановленням постійних міждержавних контактів, характерних для суспільства в період становлення буржуазного ладу. Так, у XV столітті в Європі узвичаюються дипломатичні представництва постійного характеру. А в правовій традиції сакральна доктрина священності особи змінюється ідеєю про екстериторіальність («позаземельність»).

Відповідно до теорії екстериторіальності, особа посла вилучається зі сфери дії юрисдикції держави, яка його приймає, і стосовно нього діє закон держави, що посилає (акредитує) [19, с. 163].

Фікція екстериторіальності, згідно з якою глава посольства розглядається в юридичному сенсі як такий, що продовжує перебувати на території свого суверена, і була тією конструктивною юридичною формулою, яка відповідала пануючим тоді загальним засадам державного і міжнародного права [20, с. 18].

Розглянуту доктрину екстериторіальності посла виклав Гуго Гроцій у праці «Про право війни і миру» (1625 р.). Право посла, його майна і свити на недоторканність він виводить із «незмінних принципів» природного права і «волі окремих народів». Особа посла повинна бути вилучена з дії правила, відповідно до якого кожний іноземець підкоряється законам тієї країни, де знаходиться.

Згідно з міжнародним правом посол був особою свого монарха і знаходився ніби поза територією тієї держави, в якій виконував свої функції. Звідси випливало, що він не зобов'язаний додержуватися законів країни, в яку був посланий. Якщо він скоював злочин, то слід було або закрити на це очі, або вислати його за межі держави; якщо його злочин завдав країні, де він був послом, істотної шкоди, треба було вимагати від його володаря або кари, або видачі посла. Такою ж недоторканністю користується свита посла та його майно [21, с. 242–243].

Суть теорії екстериторіальності полягала в тому, що вона оголошувала територію, зайняту дипломатичними і консульськими представниками іноземних держав, частиною території акредитуючої держави: такі представники, знаходячись у державі перебування, ніби продовжують залишатися на території власної держави.

У період абсолютизму на зміну теорії екстериторіальності приходять теорія представницького характеру, яка стверджувала, що посол персоніфікує особу монарха і користується імунітетами, оскільки монархи не володіють владою один над одним. Із комбінації цих двох уявлень і складається так звана «представницька теорія», яка в умовах існування постійних посольств повинна була обґрунтовувати не тільки церемоніальні привілеї послів, але і їх імунітет від дії місцевої влади і юрисдикції.

Певні видозміни представницької теорії відбуваються в кінці ХІХ–початку ХХ століття. Стає загальновизнаним, що посол втілює не монарха, а свій уряд або державу і в силу принципу суверенної рівності держав користується імунітетами.

На думку багатьох учених, представницька теорія явно суперечила існуючій сьогодні практиці, тому що в ній обґрунтовувались лише імунітети і привілеї голови дипломатичного представництва, а весь інший персонал, а також члени сімей співробітників представництва на основі цієї теорії не мали права на користування імунітетом.

Крім того, як зауважує Е. Сатоу, відповідно до цієї теорії імунітети поширюються лише на офіційні дії дипломатичного представника, в той час як імунітети щодо його приватних дій не узгоджуються з цією теорією. Це надзвичайно важливо практично, тому що на практиці найбільш спірними є питання, пов'язані з поширенням імунітету саме на неофіційні дії. Не пояснює вона й імунітети дипломатичного кур'єра, а також існуючий об'єм імунітетів дипломатичних засобів пересування [22,

с. 170]. У зв'язку з цим прихильники представницької теорії прагнуть заповнити її прогалини за допомогою теорії функціональної необхідності.

Теорія функціональної необхідності, у свою чергу, виходить із того, що обґрунтуванням для надання імунітетів і привілеїв є необхідність забезпечити ефективне виконання функції дипломатичного представництва. Імунітети повинні надаватися тільки в тих випадках і в тому обсязі, коли і в якому об'ємі вони необхідні для забезпечення нормального функціонування дипломатичного представництва і його персоналу.

Сильною стороною теорії функціональної необхідності, як зазначає Ю. Г. Дьомін, є те, що вона може бути використана як критерій для вирішення суперечливих ситуацій, коли необхідно встановити наявність і обсяг імунітетів [23, с. 24].

Сьогодні ця теорія відображена у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р. Зокрема, в конвенціях зазначено, що «...привілеї і імунітети надаються не для окремих осіб, а для забезпечення ефективного здійснення консульськими установами функцій від імені їх держав» [24, с. 207]. У Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. йдеться про те, що «...мета привілеїв і імунітетів, передбачених у цій Конвенції, полягає не в забезпеченні вигоди для окремих осіб, а в забезпеченні ефективного здійснення їх функцій у зв'язку з такими організаціями і конференціями...» [24, с. 227].

У деяких працях українських і зарубіжних авторів є окремі положення, що свідчать про виникнення нового підходу до інституту дипломатичних і консульських привілеїв і імунітетів, які ще не дістали належного розвитку в доктрині, оскільки немає ще цілісної теорії. Підсумувати їх можна таким чином: в основі імунітетів і привілеїв лежить

принцип суверенної рівності держав, у зв'язку з яким дипломатичне і консульське представництво, як орган держави, звільняється від юрисдикції держави перебування. Умовно ж теорію можна назвати «теорією суверенного імунітету держав» [23, с. 26].

Таким чином, розглянуті теорії були зумовлені новими історичними особливостями міжнародних відносин і політики держав, котрі, з одного боку, породжували нові міжнародно-правові норми, узагальненим відображенням яких були ці теорії, а з іншого – по-новому визначали теоретичні погляди на державу, право і міжнародні відносини.

Можна вважати, що імунітет виник на основі розвитку міжнародно-правових контактів, у які спільноти вступали, як правило, ще до виникнення права. Крім того, можна стверджувати, що міжнародно-правові імунітети (зокрема дипломатичний і консульський) є попередниками і прабатьками всіх інших поширених сьогодні імунітетів у внутрішньодержавному праві.

Дипломатичний імунітет історично є першою відомою формою імунітету. Особистість посла довгий час розглядалася як втілення особи його суверена, який згодом починає асоціюватися безпосередньо з державою. Під дипломатичним імунітетом у давні часи розуміли саме імунітет держави, що знаходив в особі посла своє опосередковане вираження, хоча поняття державного імунітету в міжнародному праві ранніх історичних епох ще не існувало.

На думку деяких учених (Е. Аннерс, Г. Д Берман [25; 26]), інститут правового імунітету виник в епоху феодалізму і є його специфічною ознакою. У феодальному праві цей термін означав привілей феодала [27, с. 490]; сукупність державних прав і функцій, які мав у своєму розпорядженні феодал [28, с. 11]. Сутність імунітету в феодальному праві полягала в тому, що представники королівської влади не могли вступати в межі володіння, що отримало імунітетну грамоту, для здійснення у них суду, адміністраторських обов'язків, стягнення податей;

всі ці права переходили власникові землі (барону, монастирю), який ніби «затуляв» людей своєї землі від представників державної влади.

Е. Аннерс вважає: «...характерна риса феодального ладу в тій формі, в якій він виник у Франкській державі і потім поширився по всій Європі (за винятком Швеції, Норвегії і Фінляндії), полягала у правовому імунітеті, як самого феодала, так і його чиновників. Це тією ж мірою стосувалося і власності церков. Королівські чиновники навіть не мали права і ногою ступити на землю феодала чи його васала. Не мали вони і права вершити будь-який суд або чинити розправу і влаштовувати екзекуції на їх землі, тобто виконувати свої прямі службові обов'язки на цих землях. Землі феодалів і їх васалів не підлягали офіційному оподаткуванню» [25, с. 136].

Надання імунітетних прав оформлювалось так званими імунітетними грамотами, значення яких полягало в тому, що на володіння феодала, який дістав імунітетну грамоту короля, не поширювалась діяльність державних посадових осіб, а всі державні повноваження передавалися власнику маєтку; тим самим влада феодала над населенням, що мешкало у його маєтках, набувала політичного, державного характеру [29, с. 127].

Перші імунітетні грамоти належать до середини VII століття і є основним джерелом для вивчення імунітету в цей період. Збереглися переважно грамоти, надані церквам і монастирям. Пояснюється це тим, що в церквах і монастирях акти, грамоти краще зберігались, а також тим, що з допомогою них церкви і монастирі боролися проти спроб захопити їх майно.

Наприклад, у «Грамоті Короля Дагоберта I Ресбахському Монастирю» (635 р.) було закріплено, «...щоб ніяка державна судова влада, ні теперішня, ні наступна, не сміла входити на землі монастиря, право володіння якими коли-небудь виникало (для нього) або від нашої щедрості, або від пожалувань...для слухання судових справ чи стягнення

чого-небудь...» [30, с.76–77]. У «Грамоті Карла Великого Трирській церкві» (772 р.) йшлося про те, що «...ніхто із державних посадових осіб не сміє входити в церковні маєтки і в церкви, побудовані усередині міста, а також у монастирі, в села і замки, що належать церкві, і вчиняти там якусь шкоду, ніхто з них не повинен викликати церковних людей на судові збори і не сміє яким-небудь злим наміром засуджувати їх, а також вимагати від них сплати судових штрафів і мита...» [31, с. 81].

Подібні імунітетні грамоти були результатом зміцнення влади світської і церковної еліти, створювали для неї пільгові умови, обмежували адміністративні і судові можливості королівських посадових осіб. Вивчаючи виникнення імунітетів, відомий історик М. П. Павлов-Сільванський критикував деякі формально-юридичні концепції цього явища, що виводять імунітет із норм римського права чи пов'язують його з винятково королівськими пожалуваннями. Учений стверджував, що імунітет, з одного боку, постає як історично сформований порядок відносин, при якому імунітетні дипломи не стільки створювали, скільки закріплювали норми звичайного права. Цей порядок відносин учений пов'язує з великим землеволодінням, визначаючи імунітет не тільки як правову норму, але і як реальне соціальне відношення, що виражає зв'язок феодалної влади і великого землеволодіння. З іншого боку, він розкриває «повсюдність» існування імунітету, що само собою наводить на думку про закономірність існування цього явища [32, с. 191].

Як зазначають М. С. Бондар і Ю. В. Капранова, під час феодалізму публічна влада і «приватна свобода» існували в повній єдності, причому на рівні не тільки фактичних відносин, але і правових форм – у вигляді системи привілеїв для носіїв публічної влади [33, с. 16].

Натомість уразливість позиції М. П. Павлова-Сільванського полягає в тому, що, незважаючи на досить широке трактування терміна «імунітет», суть його, як і в римському праві, залишається незмінною – повне або часткове звільнення окремих суб'єктів від визначених

обов'язків (наприклад, податковий і судовий імунітет духовенства у Франкській державі) чи особливі умови притягнення до юридичної відповідальності. Наочним прикладом останніх є ряд статей Великої хартії вольностей 1215 р., що прийнята внаслідок закінчення тривалої громадянської війни в Англії. Зокрема, ст. 21 передбачала підсудність графів і баронів тільки суду «рівних», вилучаючи їх тим самим із-під дії королівських судів присяжних [34, с. 133–137].

Саме в Англії правові приписи, які забезпечували недоторканність тих чи інших категорій осіб, набувають найбільшого значення і розвитку. «За свідченням прадавніх юридичних пам'яток, як суддям, так і королівським радникам надано особливий захист і королівський мир. Таким чином, давньоанглійське право реципіювало споконвічні норми, а з виникненням парламенту поставило в особливе привілейоване становище його членів та осіб, які їх супроводжують» [35, с. 119].

Необхідність забезпечення членів парламенту підвищеним правовим захистом стала очевидною в період формування перших парламентів і історично була пов'язана з прагненням зміцнити виборні законодавчі органи, відсторонити їх від адміністрації виконавчої влади.

Інститут парламентського імунітету, як привілей членів законодавчих органів, відповідно до якого вони не несуть відповідальності за думки, висловлені ними при виконанні депутатських обов'язків, а також не можуть піддаватися кримінальному переслідуванню без згоди законодавчого органу, зародився в Англії ще в часи середньовіччя і утвердився внаслідок боротьби палати общин (як представника міської буржуазії і дрібного помісного землеволодіння) з самодержавними королями [36, с. 138].

З початку XVI століття злочини проти членів парламенту Великобританії визнаються підсудними тільки самому парламенту. Як зауважує М. І. Левіна, свобода від арешту ґрунтувалася на принципі, що людина, покликана королем засідати в парламенті, повинна бути вільною і

виконання нею своїх обов'язків не повинно перериватися позовами приватних осіб [37, с. 41].

У 1689 р. Білль про права (який юридично закріпив результати державного перевороту 1688 року – зміцнення конституційної монархії і остаточний перехід влади в руки парламенту) в ст. 9 встановив, що свобода мови, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути обмежена і не може бути предметом розгляду жодного суду поза самим парламентом [38, с. 268–269].

Тим самим Білль про права закріпив такий елемент правового імунітету, як невідповідальність, який, вважаємо, є історично першим елементом правового імунітету парламентаря, оскільки можливість і здатність депутатів вільно висловлювати думку різних соціальних груп є невід'ємною ознакою парламенту.

Досліджуючи питання англійського парламентаризму, С. В. Кондратьєв, покликаючись на праці У. Лембарда, зазначає, що майже всі автори, які писали про парламент, вказують на цю його особливість – здатність висловлювати думки. Так, згідно з однією точкою зору, термін «parliament» виник унаслідок з'єднання двох латинських слів у множині «parium» («рівні») і «lamentum» («скарги», «печалі») і, таким чином, означає місце, де люди, рівні за статусом, мають можливість висловити свої скарги. Відповідно до другої точки зору, назва представницького органу Англії походить від французьких слів «parler» («говорити») і «ment» («думка»), що означає «збори людей, які зібралися разом, щоб висловити думку чи дати пораду». Е. Кок писав: «Він називається парламент, оскільки кожний член цього органу зобов'язаний щиро і незлостиво висловлювати думку (parle la ment) в ім'я загальної користі...» [39, с. 104–116].

Таким чином, можна відзначити, що однією з важливих ознак парламенту, як представницького і законодавчого органу, є його здатність вільно висловлювати думку тих чи інших соціальних груп, що в свою

чергу свідчить про необхідність підвищеного захисту членів парламенту при здійсненні ними своїх повноважень.

Уже до початку XX століття, зазначає І. О. Кравець, конституційне право, яке розвивалося спочатку в Англії, а згодом у США і в континентальній Європі, забезпечувало здійснення народним представництвом його функцій специфічними умовами, відмінними від умов загального права, історично розвиненими на ґрунті англійського парламентського ладу і представницького правління. Конституційне право гарантувало члену такого представництва підвищену недоторканність, парламентський імунітет; не допускало порушення проти нього судового переслідування, лише за згодою палати парламенту, членом якої він був; передбачало гарантії особливої свободи слова в стінах парламенту, а також встановлювало для передвиборних зборів більшу свободу, ніж для звичайних [40, с. 258].

Так, Конституція Прусії закріплювала депутатський імунітет у ст. 84: «члени палати ніколи не можуть бути притягнуті до відповідальності за подання свого голосу; за висловлені в палаті думки вони можуть бути притягнені до відповідальності тільки в самій палаті, на основі встановленого нею регламенту». У Конституції Японської імперії містилося таке положення: «Ніхто з членів обох палат не може бути притягнутий до відповідальності поза парламентом за висловлену ним у палаті думку і за голос, ним поданий. Член палати відповідає на загальній підставі за публічно висловлену ним поза парламентом думку, а також за рукописне чи друковане її оголошення» (ст. 52) [40, с. 263].

У літературі зазначено, що подібні специфічні умови, як такі, що відрізнялися від звичайного права країни, спочатку розглядалися конституційним правом як привілеї [36, с. 138; 40, с. 258], тобто як суб'єктивні публічні права. Поступово, вважає І. О. Кравець, особливі правові умови діяльності депутатів стали наповнюватися іншим змістом:

окремі державознавці почали розглядати їх як умови, що дозволяють виконувати певну соціальну функцію [40, с. 258].

Подібну зміну поглядів на правовий імунітет членів парламенту можна пояснити тим фактом, що поступово зникає необхідність захисту парламентарів від репресивних заходів із боку сильної королівської влади і судових позовів, що спостерігається в період формування перших парламентів (наприклад, у 1789 році принцип парламентського імунітету був проголошений французькими Засновницькими зборами саме через побоювання репресій [36, с. 138]). Очевидно, що сьогодні необхідність і доцільність існування парламентського імунітету не можна з'ясувати, виходячи тільки з необхідності захисту депутатів від репресій з боку виконавчої влади, оскільки такі підстави відпали і являють собою факт історії.

На тенденцію зміни правового характеру імунітету парламентаря неодноразово зверталася увага в літературі. Так, англійський дослідник парламентаризму М. Амеллер вказував на пережитковий, на його думку, характер імунітету: «На тій стадії розвитку, якої парламент досяг сьогодні, інститут імунітету видається менш виправданим. Суспільна думка схильна розглядати його як привілей, із якого неправомірно мають вигоду безпосередньо зацікавлені сторони» [41, с. 113].

На наш погляд, це твердження занадто категоричне, оскільки поступово зникає небезпека репресій щодо депутатів з боку монархічних і диктаторських сил, що в принципі свідчить про підвищення ролі і значення представницьких закладів у житті суспільства і держави, а також про підвищення авторитету закону в питаннях захисту кожного громадянина, в тому числі і депутатів, від безпідставних переслідувань.

З розвитком інститутів парламентаризму з'являється ідея про залежність між необхідністю наділення парламентарів правовим імунітетом і значенням для суспільства ідеї народного представництва. На думку С. А. Котляревського, розгляд правових імунітетів як умов, що

дозволяють виконувати визначену соціальну функцію, визначався не тільки і не стільки «мотивами відвернутої доцільності». Такі ідеї реально відображали «питому вагу народного представництва», яку воно мало «в загальній системі державних установ» [40, с. 259].

Залежність між необхідністю встановлення правових імунітетів для парламентарів і соціальною цінністю ідеї (принципу) народного представництва для конкретного суспільства найбільш точно, на наш погляд, висловив І. А. Кравець у такому формулюванні: «Чим менше значило народне представництво, тим, як правило, менше виникало потреби створювати для нього особливі правові гарантії, котрі б відрізнялися не тільки від звичайного права країни, але і від специфіки політичного режиму» [40, с. 259].

Виникнення такого правового інституту, як депутатський імунітет, історично пов'язане з появою представницьких установ (у сучасному значенні цього слова), а також із реалізацією ідеї поділу влади в політико-правовій практиці розвитку і становлення конституціоналізму.

Ці ж умови, на нашу думку, можуть бути покладені в обґрунтування причин виникнення імунітету глави держави, в той же час окремі особливості цього виду правового імунітету потребують глибшого аналізу.

Інститут правового імунітету будь-якого виду пов'язаний з проблемами можливого притягнення до відповідальності того чи іншого носія імунітету. Питання відповідальності глави держави, передусім при монархічній формі правління, добре висвітлено в історико-правовій літературі, аналіз якої дозволяє виділити визначені етапи розвитку державності, що характеризуються різним ступенем допустимості притягнення до відповідальності монарха. Треба зазначити, що виділення цих етапів є якоюсь мірою умовним, схематичним, що зумовлено значними відмінностями конкретних історичних умов розвитку окремих держав.

Необхідно зазначити, що в період абсолютної монархії, яка характеризується приналежністю верховної влади (законодавчої, виконавчої, судової) в повному обсязі монарху, і відсутністю органу, що юридично обмежує це повновладдя, говорити про відповідальність монарха, так само як і про необхідність інституту правового імунітету, що служить гарантією обґрунтованого притягнення монарха до відповідальності, не доводиться. Безвідповідальність (невідповідальність) монарха була принципом, що впливав із самого існування державного ладу, оскільки сама можливість постановки питання про відповідальність монарха уже є свідченням обмеженого характеру його влади, а в абсолютній монархії правитель був теоретично обмежений тільки правом божественним і вихідним із нього звичайним правом. Крім того, можна було вести мову про моральну відповідальність правителя стосовно підлеглих йому людей, яка спиралась на постулати, сформульовані Фомаю Аквінським: *regnum non est propter regem sed rex propter regnum* (не влада для короля, а король для влади) [42, с. 149].

Спираючись на ці постулати, для обґрунтування можливої відповідальності монарха юриспруденція виробила теорію самообмеження самодержця, відповідно до якої воля монарха зв'язувалася і зобов'язувалася тими законодавчими актами, які він сам видавав. Поява цієї теорії свідчила, з одного боку, про виникнення потреби обмеження абсолютної влади монарха, а з іншого – про те, що момент створення міцних юридичних обмежень ще не настав і вони замінюються обмеженнями моральними.

Як зауважує А. Лавнісчак, у цей період у позитивному праві не було ні процедур притягнення володаря до відповідальності, ні органів, які б могли оцінювати діяння монарха [42, с. 149]. Відповідно не було і потреби вказувати в законодавстві на такі особливі права монарха, як недоторканність і невідповідальність.

Про формування інституту правового імунітету монарха можна вести мову лише при трансформації абсолютних монархій у конституційні і парламентські монархії, коли, з одного боку, розвиваються інститути відповідальності монарха, а з другого – виникає потреба захистити монарха від безпідставних переслідувань.

Як зауважує І. О. Кравець, до початку ХХ століття принцип безвідповідальності монарха, як глави держави, став загальноновизнаним у всіх конституційних державах: і в тих небагатьох, де він був прямо встановлений у конституції, наприклад, Греції 16 листопада 1864 року (ст. 29) і Норвезького королівства 17 травня 1814 року, яка змінена 4 листопада 1814 року (ст. 5); і в тих, чиї конституції прямо не згадували про безвідповідальність і говорили лише про священність і недоторканність монарха, наприклад, Баварського королівства 26 травня 1818 року (розд. II, ст. 1), Великого Герцогства Баденського 22 серпня 1818 року (ст. 5), Князівства Болгарського 1879 року, зі змінами 15 травня 1893 року (ст. 8), Іспанської монархії 8 червня 1876 року (ст. 48), Італійського королівства 4 березня 1848 року (ст. 4); і, зрештою, в тих державах, конституційні тексти яких не говорили ні про те, ні про інше, як це було в конституції Германської імперії 16 квітня 1871 року [40, с. 143].

На думку, І. П. Корякіна, аналіз історії розвитку імунітету в праві передбачає наявність тенденції збільшення його видів за рахунок переходу багатьох правових винятків до розряду імунітетів. Такий перехід відбувається за допомогою розширення впливу принципу диспозитивності на ці винятки, що і дозволить вважати їх імунітетами [43, с. 24].

На підставі історико-правового аналізу походження імунітету можна зробити висновок, що імунітет зустрічається уже в ранніх формах права. Особливе місце він займав у феодальний період, коли був атрибутом великої феодальної земельної власності і одним із важливих факторів у процесі формування системи зовнішньоекономічного примусу. У зв'язку зі змінами суспільного життя відбувається трансформація імунітету в

інший правовий засіб – він стає інструментом, який звільняє від певних обов'язків і юридичної відповідальності окремих суб'єктів (дипломатів, консулів, парламентарів та ін.) з метою виконання суспільно корисних функцій.

Висновки до розділу 1

Основними принципами досліджуваних питань є принципи об'єктивності, всебічності, системності, комплексності, конкретності, аргументованості та послідовності.

Для пізнання структури правового імунітету та його елементів використано дослідницькі та інструментальні методи, а також формально-юридичний, формально-логічний, метод системного аналізу, історичний, соціологічний, класифікації, порівняльно-правовий, прогностичний тощо.

Всі ці методи діалектично поєднані. Тому для більшої наукової та практичної цінності необхідне комплексне використання цих методів.

Правовий імунітет був відомий уже в Античній Греції. Так, іноземці для захисту своїх інтересів зверталися за заступництвом до знатних громадян – проксенів. У Стародавньому Римі спеціальним інститутом заступництва був патронат. Все це свідчить про розвиток консульського права в Стародавньому світі.

Розвивався імунітет і на Русі. Посол тут розглядався як представник свого господаря.

Теорії екстериторіальності, представництва та функціональної необхідності свідчать про розвиток консульського та дипломатичного імунітету.

Першою формою імунітету був дипломатичний імунітет. Імунітетні права оформлялися імунітетними грамотами.

Імунітет розвивався і в Англії. Парламентський імунітет виник внаслідок боротьби палати общин із самодержавними королями. Білль про права закріпив елемент правового імунітету – невідповідальність, який є історично першим елементом правового імунітету парламентаря.

Імунітет виник на основі міжнародно-правових контактів. Попередником і прабатьком усіх інших поширених імунітетів у внутрішньодержавному праві є міжнародно-правовий імунітет.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІМУНІТЕТУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

2.1 Поняття правового імунітету. Імунітет у конституційному праві України

Юридична природа імунітету досить складна і неоднозначна. Тракткування імунітету нерідко залежить від того, яких галузей права він стосується, адже ці галузі відрізняються одна від одної предметом і методом правового регулювання, галузевими принципами і функціями, характером юридичної відповідальності.

Термін «імунітет» використовується і в загальноповсякденному значенні, і в загальноправовому. Щоб сформулювати науково обґрунтоване поняття імунітету в конституційному праві, необхідно звернутися до розробленої в рамках загальної теорії права концепції правових імунітетів, що розкривають сутність, юридичну природу і соціальне призначення імунітету як загальноправової категорії.

Правовий імунітет, як юридична категорія з мінливим соціально-історичним змістом, який зазнав значної трансформації при збереженні термінології, сьогодні в загальноправовому розумінні трактується, як звільнення відповідного кола суб'єктів права з-під дії загальних норм [36, с. 138; 44, с. 220], як виняткове право не підкорятися деяким загальним законам, що надається особам, котрі займають особливе становище в державі [45, с. 192–193].

Правовий імунітет має свої особливі ознаки, що дає змогу виділити його, як окрему правову категорію, яка має специфічну юридичну природу. Імунітет реалізується лише на підставі конкретних юридичних норм, а надані імунітетом переваги – тільки юридичним шляхом. Таким чином, можна стверджувати, що імунітет є винятково правовою

категорією. При цьому необхідно зазначити, що норми, в рамках яких діє імунітет, виходять від окремої держави чи співтовариства держав, виражаючи тим самим їх суверенну волю.

Варто зауважити, що імунітет ні в якому разі не можна абсолютизувати. По-перше, імунітет як реальна, а не абстрактна правова категорія завжди відповідає об'єктивному рівню соціально-політичного розвитку суспільства на конкретному історичному етапі. По-друге, і в міжнародному, і у внутрішньодержавному праві передбачені чіткі механізми позбавлення імунітету чи суттєвого обмеження його обсягу. Так, наприклад, суддівський імунітет може бути повністю відмінено у разі винесення обвинувального вироку судом. Проте суб'єкт може і за власним бажанням відмовитися від імунітету чи окремих його елементів, що найчастіше трапляється в міждержавних відносинах.

Таким чином, імунітет у будь-якій своїй формі є не абсолютною, а відносною правовою цінністю, яка відповідає певним потребам суспільного життя і покликана виконувати чітко визначені функції залежно від конкретних історичних умов.

Основною його метою є гарантування незалежної діяльності окремих суб'єктів, забезпечення виконання ними своїх обов'язків.

Цілі і функції імунітетів мають важливе значення для їх характеристики, що дозволяє більш досконало визначити природу цього юридичного засобу, його призначення і необхідність використання.

Імунітет є певним відхиленням від загальновстановленого порядку і його мета має бути законною і справедливою, спрямованою на благо держави, суспільства і кожної окремої людини.

Мета, на думку Д. А. Керімова, є основою дослідження правових явищ і процесів, детермінує правотворчість, саме право, законодавство і його реалізацію, вдосконалення і розвиток правової системи [46, с. 292].

Для імунітетів, порівняно з іншими юридичними засобами, справедливою є аксіома, що «засоби – це еластичні нитки, які прив'язують результат до цілі, а ціль до результату» [47, с. 50].

Метою імунітету, як зазначає І. П. Корякін, є надання додаткових гарантій захисту окремим категоріям осіб за допомогою усунення суперечностей між конкуруючими нормами права і моралі, права і права [43, с. 38].

Превалювання в імунітеті публічних інтересів над особистими і, як наслідок, публічно-правовий характер цієї категорії зумовлюють і зміст її цільових установок. Тому первинним призначенням імунітету є забезпечення виконання міждержавних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків, що передусім відображено в нормах міжнародного права.

Зокрема, в ст. 5 Протоколу до Генеральної угоди про привілеї і імунітети Ради Європи, прийнятого 6 листопада 1952 р., прямо встановлено, що «привілеї і імунітети надаються представникам Членів не в особистих інтересах відповідних осіб, а для забезпечення незалежного виконання ними обов'язків, пов'язаних з Радою Європи». Відповідно до ст. 40 Статуту Ради Європи, прийнятого 5 травня 1949 р., «Рада Європи, представники членів і Секретаріат користуються на території Членів такими привілеями і імунітетами, які розумно необхідні для виконання ними своїх обов'язків». Відповідно до ст. 6 Четвертого Протоколу до Генеральної Угоди про привілеї і імунітети Ради Європи, прийнятого 16 грудня 1961 р., «привілеї і імунітети надаються суддям не для їх особистої вигоди, а з метою забезпечити незалежне здійснення їх функцій» [48, с. 163, 145, 174].

Прогалиною законодавчого механізму є те, що в українських нормативно-правових актах, які встановлюють імунітети окремим категоріям суб'єктів, відсутні прямі вказівки на мету надання імунітетів.

Імунітет надається державою для забезпечення спеціального статусу суб'єкта, у зв'язку з особливим становищем, яке він займає.

Парламентський імунітет базується на тому, що депутати виконують винятково важливу роль у сучасному суспільстві. Депутати поряд із державними інтересами виражають інтереси виборців, тобто народу, що є єдиним джерелом влади.

Правовий імунітет надається не для виконання будь-яких міжнародних, державних і суспільних функцій, а для найбільш важливих функцій для міжнародного співтовариства, держави і суспільства в цілому.

Розглядаючи завдання, які стоять перед правовим імунітетом, необхідно враховувати його комплексний характер, що зумовлює багатоплановість дії цього юридичного засобу.

Наприклад, у сфері міжнародно-правових відносин метою норм дипломатичного імунітету є створення сприятливих умов для виконання дипломатичних функцій. У сфері кримінально-процесуальних відносин ці норми, на нашу думку, утворюють правову основу додаткових процесуальних гарантій особистої недоторканності дипломатичних представників і прирівняних до них інших осіб, недоторканності їх житла, таємниці зв'язку тощо.

Різноманітність причин, що обумовлюють причини наділення правовим імунітетом, не означає неузгодженість і тим більше суперечність їх цілей. Загальна мета того ж дипломатичного імунітету – це наділення дипломатичних представників додатковими процесуальними гарантіями і перевагами для ефективного міждержавного співробітництва і забезпечення міжнародного правопорядку [49, с. 152].

Такою метою, якщо користуватися термінологією К. В. Шундікова, є юридична мета – модель – ідеальний образ передбачуваного результату, для досягнення якого направлена діяльність [50, с. 26].

У свою чергу, ті конкретні цільові установки норм дипломатичного імунітету, що позначають загальні форми діяльності і основні функції суб'єктів права в сфері кримінального судочинства чи в міжнародно-правових відносинах, виступають у процесі правового регулювання як цілі-завдання. «Ціль-завдання – більш конкретизована модель, що ґрунтується на врахуванні умов і засобів, необхідних для реалізації цілей» [50, с. 26].

Подібна подвійна «конструкція» цілей властива не тільки дипломатичному, але й усім іншим видам правових імунітетів.

Специфічною, але важливою метою імунітету є виведення правових розпоряджень зі стану протиріччя з моральними і зміцнення тим самим етичних основ прав.

Так, наприклад, імунітет свідка дає можливість близьким родичам не свідчити проти близької людини і тим самим уникнути колізії між правом і моральністю.

Розглядаючи важливість цілей, що стоять перед правовим імунітетом, не треба абсолютизувати його роль і значення. В умовах ідеальної правової держави додаткових гарантій і переваг не потрібно.

Інститут імунітету забезпечує виконання суб'єктами своїх функцій. До таких функцій імунітету, на нашу думку, передусім належать гарантійна, стимулююча, компенсуюча.

Гарантійна функція правових імунітетів полягає в тому, що цей юридичний засіб забезпечує здійснення інших юридичних засобів, перш за все прав і обов'язків. Він сприяє правомірній та ініціативній реалізації відповідних прав особистості, створює умови, що роблять ці права реальними, є основою надійності їх використання. Необхідно враховувати, що імунітет гарантує безперешкодне виконання найбільш важливих для держави і суспільства функцій.

Зміст правового імунітету як гарантії полягає в тому, що він встановлює додаткові перешкоди для притягнення особи до

відповідальності і обмежує тим самим можливість протиправного впливу на неї. Як відомо, в кримінальному процесі застосовуються різні заходи примусу, наслідком яких може стати неможливість виконання суб'єктом покладених на нього функцій чи суттєве обмеження його діяльності. Крім того, можливі помилки і зловживання з боку правоохоронних органів. Тому, незважаючи на те, що правовий імунітет як перешкода для настання відповідальності об'єктивно спрямований не тільки проти недобросовісних обвинувачень, але і проти кримінальних переслідувань узагалі, наявність імунітету в тих чи інших суб'єктів певною мірою є виправданою.

На думку В. І. Руднева, ці гарантії забезпечують виконання тих чи інших завдань, покладених на певних осіб, і за своїм спрямуванням мають, так би мовити, ніби охоронний характер: їх призначення полягає в тому, щоб не допустити необґрунтованого, незаконного застосування яких-небудь заходів правової дії, примусу, притягнення до відповідальності визначеної категорії осіб [51, с. 14].

Правовий імунітет гарантує безперешкодне виконання суспільно корисних функцій, забезпечуючи правову безпеку суб'єктів, що їх здійснюють. На наш погляд, в умовах соціально-політичної та економічної кризи така функція правового імунітету є превалюючою.

Стимулююча функція властива правовим імунітетам внаслідок того, що володіння ними неминує розширює обсяг можливостей і свобод. Тим самим відбувається спонукання суб'єкта до такої діяльності, яка виправдовує наявність у нього виняткових переваг.

Наявність імунітету не завжди забезпечує усвідомлення особою почуття підвищеної відповідальності за свої вчинки. Стимулююча функція імунітету полягає ще і в тому, що суб'єкт, який ним володіє, намагатиметься добросовісно і якісно виконувати свої обов'язки, щоб не позбутися імунітету, тобто всіх тих переваг, які він надає.

Компенсаційна функція правового імунітету зумовлена тим, що у зв'язку з виконанням трудових чи інших функцій відповідним категоріям суб'єктів необхідні пільги компенсаційного характеру для того, щоб відшкодувати втрати, завдані внаслідок специфіки їх діяльності.

Правовий імунітет надається для виконання винятково важливих і складних функцій і обов'язків. Їх здійснення завдає втрати матеріального і нематеріального характеру. Перевага суспільних і державних інтересів над особистими, обмеження прав і свобод потребує компенсації. Звичайно, імунітет – досить специфічна компенсація, що полягає в особливому юридичному захисті особи. Саме компенсаційна функція імунітету дозволяє не відволікати суб'єкта від виконання важливих завдань, забезпечуючи його неупередженість і незалежність.

Таким чином, вивчення і аналіз цілей і функцій правових імунітетів дозволяє розкрити сутність і соціальне значення цього юридичного засобу, показати його суспільну значущість і об'єктивну необхідність застосування та використання.

Можна виділити деякі ознаки правового імунітету: по-перше, імунітет є самостійним правовим засобом [52, с. 4–16], по-друге, це своєрідний виняток, правомірний виняток для конкретних осіб, по-третє, імунітет встановлюється у спеціальних юридичних нормах, по-четверте, є правовою категорією.

Проте є ряд специфічних ознак, що дозволяють охарактеризувати це правове явище серед багатьох інших:

- законність. Імунітет, недоторканність – це сукупність правових норм. Будь-який вид правового імунітету є правомірним тільки в тому випадку, якщо він закріплений у відповідних нормативно-правових актах;
- винятковість. Імунітет передбачає особливу (виняткову) процедуру притягнення до відповідальності. Так, наприклад,

- парламентарія можна притягнути до відповідальності тільки за згодою Верховної Ради України;
- функціональність. Функції правового інституту, в тому числі інституту недоторканності, – його суспільно-державне призначення і способи реалізації. Так, основною функцією парламентської недоторканності є усунення необґрунтованих обвинувачень на адресу парламентарія;
  - відносність. Хоча, з одного боку, недоторканність забезпечує безперешкодне виконання вищими посадовими особами своїх обов'язків, за винятком можливості їх необґрунтованого притягнення до відповідальності, а з другого – вона повинна перешкоджати можливості ухилитися від відповідальності особам, які винні у скоєнні правопорушень.

Розглянемо імунітет як правову категорію. Насамперед необхідно дати визначення поняттю «категорія». У сучасній літературі «категорія», як правило, визначається в якості гранично широких понять, у яких відображені найбільш загальні і суттєві властивості, ознаки, зв'язки і відношення предметів, явищ об'єктивного світу, або в якості гранично загальних, фундаментальних понять, що відображають найбільш суттєві, закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності і пізнання.

По суті, категорії, як відзначає російський учений О. С. Автономов, являють собою інструмент дослідження. Якщо поняття розкриває перед дослідником ізольоване явище, то в кожній категорії відбиті закономірності існування і еволюції цілого класу явищ, що перебувають у тісній і постійній взаємодії, у зв'язку з чим вони, власне, і утворюють систему. Внаслідок цього категорії повинні розглядатися тільки в системі. Визначення поняття необхідно уточнювати тоді, коли це дозволяє краще розкрити сутність явища. Зміст категорії при збереженні терміна, що її позначає (тобто знака), змінюється залежно від того, в системі яких категорій вона знаходиться. Саме тому категорія, що позначається одним і

тим же терміном, у різних науках (а основу будь-якої науки складає специфічна, властива їй система категорій) може мати різний зміст [53, с. 3].

Розглядаючи юридичну природу категорії «правовий імунітет», на наш погляд, необхідно зупинитися на такому аспекті проблеми, як співвідношення категорії «імунітет» із суміжними правовими категоріями. Це передусім пов'язано з тим, що в науковій літературі категорію «імунітет» часто розглядають як тотожну категоріям «привілей» та «пільга». Правовий імунітет – це не єдиний засіб правової нерівності, і названі категорії разом складають систему винятків із загальних норм, є елементами спеціального правового статусу, засобами доповнення основних прав і свобод суб'єкта особливими, специфічними можливостями юридичного характеру. Необхідно зауважити, що в міжнародній практиці та у внутрішньодержавному законодавстві досі не проведено чіткого розмежування цих категорій. Проте, незважаючи на їх спорідненість, не можна оминати увагою смислові відмінності між ними. Вважаємо, що розмежування цих категорій необхідне в рамках повноцінного наукового аналізу особливостей юридичної природи імунітету як загальноправової категорії. В енциклопедичних словниках і в науковій літературі можна спостерегти тісний зв'язок таких понять, як «імунітет», «привілей», «пільга». Так, згідно з традиціями західноєвропейських мов, приблизно з середини XVIII ст. термін «імунітет» трактують у двох значеннях: у першому – «пільга», «звільнення від обов'язків»; у другому – «парламентська недоторканність», «недоторканність особи дипломатичного представника» [54, с. 78].

В юридичній літературі можна натрапити на різні підходи до характеристики пільг. Зокрема, Р. З. Лівшиць під пільгою розуміє різновид спеціальних прав громадян, що надаються деяким групам

населення, чи більш високий рівень прав для окремих груп порівняно з загальним рівнем [55, с. 198].

Інші автори розглядають пільгу як заохочення учасника суспільного життя у вигляді звільнення від деяких обов'язків. В. М. Баранов визначає пільги як заохочувальне звільнення учасника суспільного життя від деяких обов'язків, установлених нормами права [56, с. 66].

Російський дослідник А. В. Малько визначає спільні ознаки пільг та імунітету. По-перше, вони створюють особливий юридичний режим, що дозволяє полегшити становище відповідних суб'єктів, розширює можливості в задоволенні тих чи інших інтересів. По-друге, є правостимулюючими засобами, що спонукають до відповідної поведінки і означають позитивну правову мотивацію. По-третє, названі засоби виступають гарантіями соціально корисної діяльності, сприяють здійсненню тих чи інших обов'язків. По-четверте, виступають своєрідними правомірними винятками, що встановлюються в спеціальних нормах. По-п'яте, це форми прояву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків [57, с. 16].

Характеризуючи категорію «правова пільга», можна визначити такі її особливості.

По-перше, пільга являє собою елемент спеціального правового статусу суб'єктів. Не всі соціально значущі та необхідні інтереси і потреби відображені в юридично закріплених правах і обов'язках. Розширюючи основне коло прав і свобод суб'єктів можливостями юридичного характеру, пільги входять до складу спеціального правового статусу, що відображає особливості становища відповідних груп населення, доповнюють його не тільки кількісно, але і якісно.

По-друге, пільги є засобом юридичної диференціації правового становища відповідних осіб. Встановлення пільг – типовий прийом правового регулювання, засіб правової диференціації. Законодавець за допомогою пільг виділяє становище тої чи іншої групи громадян у

визначеній сфері суспільних відносин. Наприклад, пенсії призначаються залежно від стажу, умов і місця роботи і т. ін.

По-третє, пільга пов'язана з більш повним і послідовним задоволенням інтересів і потреб суб'єктів. Наприклад, встановлення власником або уповноваженим ним органом на прохання інваліда неповного робочого дня або неповного робочого тижня та створення пільгових умов праці дозволяє інвалідам не тільки реалізувати своє конституційне право на працю, але й покращити матеріальне становище. Пільги для працюючих жінок (обмеження праці під час прийому на важку роботу і на роботу зі шкідливими або небезпечними умовами праці, надання відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами) також сприяють полегшенню умов праці відповідної категорії працівників.

По-четверте, пільга є правомірною перевагою, вміщеною в законодавчих актах, що приймаються компетентними органами в установленому порядку. Діяльність щодо підготовки, прийняття і опублікування подібних нормативно-правових актів здійснюється в рамках закону, передусім Конституції України, згідно з демократичними принципами правотворчості. Пільга закріплюється на рівні диспозиції юридичної норми, яка визначає права і обов'язки суб'єктів права, встановлює можливі і належні варіанти поведінки. В гіпотезі норми окреслюється коло учасників регулюючих відносин, конкретні життєві обставини, а також умови, порядок, підстави надання пільг [58, с. 8].

По-п'яте, правова пільга є різновидом правових стимулів. Так, надаючи подібні можливості і юридично їх гарантуючи, правові пільги здійснюють тим самим інформаційний вплив на індивіда, виступаючи як спонукальний, стимулюючий фактор у визначенні характеру його діяльності.

Таким чином, право за допомогою цього юридичного засобу здійснює вплив на внутрішні мотиваційні процеси, спонукаючи суб'єктів, як зазначає Ю. О. Тихомиров, до внутрішньої саморегуляції поведінки

внаслідок того, що особа визнає соціальні цінності і переводить їх у власні установки, в мотиви своєї дії [59, с. 10].

До системи винятків і юридичних полегшень із загального порядку входять правові привілеї.

Етимологія терміну «привілей» така: латинське слово «privilegium» утворене від *privus* – окремий, одиничний і *lex* – право, закон, що означає відповідно «спеціальний закон для особливої особи», виняткове право; перевага, що надається кому-небудь [60, с. 411; 61, с. 399].

Привілеї здебільшого виступають як безпідставні переваги для вибраних осіб за рахунок обмеження прав більшості громадян.

Розглянемо характерні особливості правових привілеїв.

По-перше, привілеї дозволяють полегшити становище відповідних суб'єктів, розширюють можливості щодо задоволення тих чи інших інтересів.

По-друге, привілеї є правостимулюючими засобами, що спонукають до відповідної поведінки і означають позитивну правову мотивацію.

По-третє, вони є своєрідними правовими винятками для тих чи інших осіб.

По-четверте, привілеї є специфічними компенсаційними заходами, що встановлюються при виконанні конкретних функціональних обов'язків.

По-п'яте, привілеї виступають формами прояву диференціації юридичного впорядкування суспільних відносин. Наприклад, привілеї дипломатичних працівників на прийом з особливими почестями належать до їх спеціальних статусів.

Таким чином, привілеї за багатьма критеріями дуже схожі з пільгами. І. І. Кравченко зазначає: «Пільги і привілеї – це одна система... В принципі вони один від одного мало чим відрізняються...», ось чому «не так просто, а часто і неможливо провести чітку межу між пільгами і привілеями» [62, с. 63].

Визначимо характерні особливості правових імунітетів та їх відмінності від категорій «пільга» і «привілей».

По-перше, відмінність імунітету від пільг і привілеїв полягає в історичній причині їх виникнення – це необхідність введення визначених гарантій недоторканності особам, гарантування їх безпеки.

По-друге, правовий імунітет можна відокремити від пільг і привілеїв за такою ознакою, як соціальне призначення і мета надання. Основним призначенням пільг, що надаються законодавством окремим категоріям громадян, є зрівняння і відповідне згладжування їх фактичного становища, створення більш сприятливих умов для нормального розвитку тим громадянам, котрі особливо цього потребують [63, с. 17]. При встановленні пільг законодавець, перш за все, ставить мету – соціально захистити, покращити становище окремих осіб.

На відміну від пільг, основною метою правового імунітету є забезпечення виконання відповідними суб'єктами особливо важливих міжнародних, державних, суспільних функцій, службових офіційних обов'язків. Ця ознака зближує правові імунітети з привілеями, які, як зазначено в літературі, «в основному зорієнтовані на політичну еліту, на владні і посадові особи» [64, с. 146].

По-третє, ознакою, що характеризує правові імунітети, є коло осіб, на які він поширюється. Імунітет, як винятково правова категорія, надає переваги тільки юридичним шляхом. Коло суб'єктів, на які поширюється імунітет, повинно бути закріплене нормами міжнародного права, конституцією і законами, і тільки в тому обсязі і в тих межах, які визначені в міжнародних чи внутрішньодержавних законодавчих актах.

У науковій літературі правовий імунітет традиційно пов'язується з особами, що займають ті чи інші посади, і розглядається як сукупність особливих правових переваг, що надаються згідно з нормами міжнародного права і конституції держави певному колу осіб відповідно до зайнятої ними посади [65, с. 15]. Так, О. Д. Бойков не пов'язує

правовий імунітет тільки з особами, що займають відповідні посади, вважаючи, що імунітет виводить «із-під дії загального законодавства окремі державні утворення, професійні групи, посадових осіб» [13, с. 159].

На відміну від суб'єктів, що володіють правовим імунітетом, носії пільг і привілеїв можуть бути не так конкретно і чітко визначені у законодавстві. Так, пільги передбачено для осіб, конкретні інтереси яких у рамках загальних правил не можуть бути надійно забезпечені і захищені, оскільки ці особи характеризуються специфічними особливостями (вік, стан здоров'я, стать та ін.) чи перебувають в особливих умовах (наприклад, важкі умови праці) [63, с. 17]. Коло осіб, на які поширюються привілеї, зазвичай більш чітко визначені, оскільки, порівняно з пільгами, привілеї мають вужчу сферу дії і зорієнтовані здебільшого на політичну еліту, хоча є і певні винятки.

По-четверте, правовий імунітет відрізняється від пільг і привілеїв за своїми функціями. Правові пільги і привілеї виконують компенсаційну функцію. На відміну від пільг, правовий імунітет не виконує компенсаційної функції, сфера його дії – тільки сфера реалізації юридичної відповідальності. Основна функція правового імунітету – забезпечення законом підвищеної охорони відповідного кола осіб щодо виконуваних ними державних обов'язків в інтересах усього суспільства.

По-п'яте, імунітет встановлюється на конкретний строк, що дорівнює строку виконання посадових обов'язків. За межами виконання таких обов'язків втрачається юридичний зміст імунітету.

По-шосте, ознакою правового імунітету є його безпосередній зв'язок із процесом реалізації юридичної відповідальності. Імунітет тією чи іншою мірою або повністю звільняє від відповідальності, або встановлює особливі гарантії при притягненні до відповідальності і виконанні відповідних обов'язків.

По-сьоме, сфера застосування правових імунітетів значно вужча порівняно з правовими пільгами і привілеями, оскільки правовий імунітет

надає додаткові права чи звільняє від обов'язків тільки в сфері реалізації юридичної відповідальності. Сфера застосування таких правових засобів правової нерівності, як пільги і привілеї, досить широка і охоплює багато сфер суспільного життя.

По-восьме, імунітет відрізняється від пільг і привілеїв за своєю внутрішньою структурою, яка містить не тільки суб'єктивне право одних осіб на недоторканність і невиконання загальновстановлених обов'язків і заборон, але і вимогу, заборону на здійснення владно-розпорядчих дій уповноважених на це осіб стосовно суб'єктів, що володіють імунітетом.

По-дев'яте, джерелом закріплення імунітетів є норми міжнародного права і закони, які видають вищі законодавчі органи держави.

По-десяте, паралельний взаємозв'язок імунітету з категорією «юридична відповідальність». Ця паралельність зумовлена тим, що імунітет і юридична відповідальність:

- 1) функціонально взаємодіють на рівні здійснення регулятивної, охоронної і правостимулюючої функцій;
- 2) доповнюють одне одного в процесі реалізації суб'єктивних прав і обов'язків;
- 3) створюють баланс правових засобів на рівні правового регулювання;
- 4) можуть суперечити одне одному, що зумовлено фактом законодавчо встановленого і санкціонованого державою права на імунітет і наявністю «невідворотності настання відповідальності за скоєне правопорушення», як принципу юридичної відповідальності.

Британська доктрина розглядає правовий імунітет як різновид привілеїв. М. І. Левіна зауважує, що «...права, які належать членам парламенту (чи те, що в сучасній мові називається «депутатськими імунітетами»), розрізнялися як «привілеї» і «свободи» [37, с. 39]. Е. Мей визначає парламентські привілеї «як суми особливих прав, без яких неможливе здійснення функцій і які належать кожній палаті в цілому як

складовій частині Високого Суду Парламенту (High Court of Parliament) і членам палат окремо» [66, с. 42].

У сучасній юридичній літературі існує думка, що суворе розмежування імунітетів, пільг і привілеїв – винятків із загального правила в міжнародній договірній практиці і у внутрішньому законодавстві не проводиться. Це пояснюється тим, що «окремі різновиди імунітетів і привілеїв є сукупністю правил, що володіють ознаками імунітету у власному значенні і ознаками привілеїв». Так, наприклад, правило отримання згоди щодо надання дипломатичним агентом показань свідка є пільгою (додатковою гарантією), яка забезпечує ефективне і безперешкодне виконання агентом своїх функцій, що є ознакою імунітету. Водночас саме право відмовитися від дачі показань свідка також є винятком із загального правила зобов'язаності будь-якої особи дати таке свідчення на вимогу компетентних органів кримінального судочинства і є ознакою привілею. Сукупність імунітету і привілею разом з деякими іншими пільгами і винятками утворюють правовий інститут, який у міжнародній доктрині і в теорії кримінального процесу називається імунітетом свідка. Як наслідок, кожний імунітет і кожний привілей не існують у «чистому» вигляді, а є сукупністю правил, що мають ознаки як імунітету, так і привілеїв у власному значенні. Це дає змогу деяким авторам стверджувати, що термін «імунітети» є збірним поняттям, що містить «імунітети в загальному значенні цього слова, тобто особливі права, пільги, переваги» і «привілеї, визначені в міжнародному праві як винятки із загальних правил юрисдикції» [67, с. 105].

Російський учений А. В. Малько пропонує виділити таку відмінну рису правового імунітету, як його негативність, суть якої полягає в тому, що імунітети, так як і пільги і привілеї, є винятками із загальних норм, проте якщо привілеї більшою мірою втілюються в перевагах, так званих позитивних пільгах, то імунітети, навпаки, проявляються у вигляді

негативних пільг (звільнення від виконання окремих обов'язків – сплати податків, мита, звільнення від відповідальності) [28, с. 14].

Характеристика негативності здебільшого застосовується не стільки до поняття імунітету в цілому, скільки до такого його елемента, як невідповідальність, під якою розуміється звільнення від виконання окремих процесуальних обов'язків і відповідальності. Це можна розглянути на прикладі депутатського імунітету, який складається з двох елементів – невідповідальності і недоторканності. Так, депутати Верховної Ради України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. У цьому випадку правовий імунітет досягає своєї мети саме завдяки такій характеристиці, як «негативність». Щодо порядку притягнення депутата до кримінальної відповідальності, то імунітет, як засіб захисту депутата, досягає своїх цілей не тільки завдяки так званим «негативним пільгам», а внаслідок встановлення складнішого порівняно з загальним порядку притягнення до відповідальності.

Сукупність названих ознак, на наш погляд, дозволяє відрізнити імунітет від пільг і привілеїв і тим самим визначити місце правових імунітетів у системі правової нерівності, а також свідчить про самостійність юридичної природи імунітетів. Можна зробити висновок, що загальноправова категорія «імунітет» може бути визначена як самостійний правовий засіб держави, через який вона надає виняткове право особам, що займають особливе становище в міжнародних, державних і суспільних відносинах, не підкорятися деяким загальним нормам у сфері юридичної відповідальності. Маючи спільні риси з іншими засобами правової нерівності (правостимулюючий характер; гарантія соціально корисної діяльності; правомірний виняток, встановлений в спеціальних юридичних нормах; форма прояву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків), правовий

іmunітет відрізняється від пільг, привілеїв, інших переваг такими ознаками, як: мета надання іmunітету; коло осіб, що володіють іmunітетом; «негативність» іmunітету як специфічний спосіб досягнення мети правового іmunітету; функції правового іmunітету в системі правової нерівності; строк надання правових іmunітетів.

Визнання іmunітетів винятками із загальних норм є однією з найбільш суттєвих характеристик цього правового інституту як загальноправової категорії.

Як вважає А. Г. Реп'єв, до спільних ознак вищеназваних категорій належать:

- особлива інформаційна і психологічна складова;
- компенсаційна спрямованість, що походить від держави;
- функціональна мета, яка полягає в забезпеченні виконання міжнародних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків;
- суворе визначеність в обсягах поширення і сфері дії, що передбачається нормативними актами [68, с. 13–14].

Всі ці категорії є своєрідними винятками, правомірними відхиленнями від загальних правил поведінки, що сприяють виконанню тих чи інших обов'язків і визначені у спеціальних юридичних нормах.

Взаємодія іmunітету, привілеїв і пільг полягає в тому, що всі ці категорії спрямовані на максимально повне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, реалізацію їх законних інтересів і стимулювання правомірної поведінки.

З огляду на використання українським законодавцем терміна «недоторканність» для позначення інституту правового іmunітету постає проблема про співвідношення понять «іmunітет» і «недоторканність». Щодо цього питання в науці конституційного права немає єдиної думки.

Для міжнародного права термін «іmunітет» є традиційним, проте український законодавець не вважає необхідним вводити вказаний термін

до національного законодавства. Замість нього використовується «недоторканність». До сьогодні відсутня чітка позиція законодавця щодо розуміння (тлумачення) і розмежування категорій «іmunітет» та «недоторканність».

Відсутність теоретичної і правозастосовної дефініції «іmunітет», його фактичне нормативне зведення до поняття «недоторканність» створюють закономірні труднощі об'єктивного характеру в процесі дослідження інституту правового іmunітету. Н. А. Богданова справедливо констатує: «... позиція законодавця привносить нормативну логіку в понятійний апарат науки» [69, с. 149]. При цьому зміст понять науки має відображати формули закону, а понятійні ряди – сприймати послідовність норм у правовому інституті. Можна зробити висновок, що ці вимоги стосовно правових іmunітетів порушені і при традиційному використанні терміна в науці, адже в законодавстві він практично не зустрічається.

Іmunітет не має і не може мати абсолютного характеру і виступати в ролі своєї «індульгенції» від усіх правопорушень і злочинів. У деяких випадках він може бути відмінений, обмежений чи від нього можуть відмовитися самі особи, які ним володіють. Подібна якісна характеристика іmunітету пов'язана з тим, що ця категорія права із законного і ефективного юридичного засобу перетворюється в перешкоджаючий фактор.

Іmunітет тісно пов'язаний з державною дисципліною, яка є невід'ємною частиною професійної діяльності носіїв правового іmunітету і ставить до вказаних осіб підвищені вимоги з дотримання не тільки правових, але й моральних та етичних норм, що є гарантом забезпечення законності і правопорядку в державі. Подібна специфічна риса правового іmunітету має відмінний характер, оскільки «недоторканності» така ознака стосуватися не буде.

На наш погляд, не треба ототожнювати поняття правової недоторканності окремих осіб із поняттям особистої недоторканності. О. Є. Кутафін пише, що недоторканність виступає або як право, або як право-привілей: «Правом недоторканність виступає завжди, коли вона поширюється на все населення країни, правом-привілеєм – коли стосується лише окремих груп населення (депутатів, певних посадових осіб і т. ін.) [70, с. 9].

Право на особисту недоторканність є невід'ємним правом і не належить до прав, які залишаються незмінними за своїм обсягом і не можуть бути розширені чи обмежені. Вести мову про привілеї, імунітети і обмеження у сфері особистої недоторканності можна лише відносно індивідуальної свободи. Постановка питання про привілеї, імунітети і обмеження більш правомірна і застосовується до фізичної та духовної особистої недоторканності, але в цьому випадку йдеться не про зміну обсягу прав на життя, здоров'я, честь і гідність і т. ін., а про ступінь їх гарантування і можливості реалізації, які зумовлені підвищеною небезпекою загроз цим особистим цінностям при виконанні особою суспільно значущих функцій чи умовами відбування покарання за скоєне правопорушення.

Необхідність надання правових привілеїв та імунітетів у сфері особистої недоторканності викликана тим, що суб'єкти, які ними володіють, відповідно до свого посадового становища піддаються більшій небезпеці щодо порушення своєї недоторканності, ніж інші громадяни. Правові привілеї та імунітети у сфері особистої недоторканності не розширюють обсяг цієї недоторканності, а скорочують можливість її обмеження. Це зумовлено тим, що право на особисту недоторканність, яким володіє кожна людина, уже містить у собі можливість користуватися недоторканністю в повному обсязі.

Ось чому правові привілеї та імунітети можуть лише протистояти небезпеці недопустимого обмеження особистої недоторканності у зв'язку

з виконанням суб'єктом соціально значущих функцій. З цією метою правові привілеї та імунітети посилюють захищеність від незаконного обмеження особистої недоторканності, збільшують обсяг вимог, які особа може пред'явити до зобов'язаних осіб, розширюють коло можливостей державного захисту особистої недоторканності суб'єктів, що володіють цими привілеями та імунітетами.

Недоторканність особистості включає передбачені Конституцією право на життя, свободу та особисту недоторканність, недоторканність особистого життя, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Як справедливо зауважує О. Є. Кутафін, недоторканність у даному випадку виступає передусім як гарантія свободи особистості, її автономії, самовизначення, захисту людини від будь-якого втручання в сферу особистої свободи [70, с. 10].

Більш високий ступінь недоторканності належить особам, що займають особливе становище в державі і володіють у зв'язку з цим спеціальним статусом. Так, спеціальна недоторканність суддів доповнює їх загальногромадянську недоторканність. Наприклад, обмеження свободи громадянина шляхом взяття його під варту допускається на основі судового рішення. Стосовно судді, що наділений недоторканністю, це неможливо, тому що відповідно до ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддя є недоторканим. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення судом обвинувального вироку. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи. Суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду [71, с. 19].

За змістом ця гарантія більш високого рівня порівняно з загальними гарантіями недоторканності особистості. Вона є не особистим привілеєм,

а має публічний характер, покликана служити публічним інтересам, забезпечуючи підвищену охорону законом окремих осіб відповідно до виконуваних ними державних функцій, захищаючи їх від безпідставних переслідувань, сприяючи їх безперешкодній діяльності, самостійності і незалежності.

Необхідність забезпечення підвищеної недоторканності виражена найбільш точно з позиції С. А. Авак'яна: «... якщо і щодо звичайної людини треба всебічно перевіряти підстави притягнення до відповідальності, то стосовно депутата це треба робити ще більш глибоко і ґрунтовно» [72, с. 246].

У літературі існує також думка, що імунітет та недоторканність не збігаються за обсягом. Так, наприклад, Ф. А. Агаєв і В. М. Галузо вважають, що термін «депутатська недоторканність» у власному значенні охоплює лише частину імунітетів – особливі гарантії особистої недоторканності при затриманні й арешті депутата – і не включає імунітет від притягнення до відповідальності за скоєні злочини, інші гарантії, пов'язані з допитом, обшуком чи іншими процесуальними діями [67, с. 25]. Водночас вони вважають, що депутатський імунітет, як інститут державного права, містить більш широке коло норм, ніж ті з них, які застосовуються в кримінальному процесі. Поряд з нормами про недопустимість притягнення депутата до кримінальної відповідальності, його затримання, арешт, обшук чи допит без згоди органу представницької влади, іншими нормами, що мають процесуальне значення, державно-правовий інститут депутатського імунітету, вважають вони, містить також норми про компенсацію депутату шкоди, заподіяної пошкодженням здоров'я, чи звільнення його від призову на військову службу чи військові збори, про гарантії трудових прав... інші імунітети і привілеї, передбачені законодавством [67, с. 18].

На наш погляд, незважаючи на різну юридичну природу, мету та завдання понять «недоторканність» та «імунітет», вони, безумовно, тісно

взаємопов'язані. Їх становлення йшло паралельно, але ототожнення понять «іmunітет» та «недоторканність» є дискусійним питанням.

Іmunітет – це комплексна правова категорія, в якій процесуальні норми похідні, вторинні. Звичайно, що без процедурно-процесуальних форм норми матеріального права перестають бути регулятором суспільних відносин і обмежують діапазон свого впливу лише рівнем правової інформації про належне правове регулювання [73, с. 50].

Правова недоторканність є процесуальною складовою іmunітету і забезпечує прямий вихід на безпосереднє, робоче регулювання. В цьому і полягає діалектична єдність іmunітету і недоторканності.

У науці домінує позиція, відповідно до якої поняття «іmunітет» і «недоторканність» тотожні. А. Д. Бойков в основному дотримується такої ж думки, хоча прямо не вказує на тотожність цих понять, проте зазначає, що «юридичний іmunітет пов'язаний із поняттям недоторканності...» [13, с. 159].

Проте з часом ці автори вимушені були відмовитися від своїх переконань, побачивши в них невирішені суперечності. Необхідно розмежувати поняття «іmunітет» та «недоторканність». Таке розмежування провів В. І. Руднєв, який зауважив, що іmunітети в кримінальному процесі є «додатковими гарантіями недоторканності і невідповідальності, пов'язані з ускладненим порядком провадження слідчих і процесуальних дій» [74, с. 28].

На нашу думку, недоторканність, якщо за основу взяти її етимологічне і правове тлумачення, утворює стержень дефініції «іmunітет», її ядро і являє собою індивідуальну свободу і правовий захист визначених суб'єктів права від засобів процесуального примусу, що встановлені нормами адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального права (затримання, обшук, взяття під варту тощо) з метою гарантування безперешкодного здійснення певними особами своїх функцій у суспільстві і державі. Ці правові категорії мають різну

юридичну природу, але недоторканність пов'язана з імунітетом, співвідноситься з ним як одиничне із загальним і є його складовою.

Аргументи, що свідчать про термінологічну і юридичну відмінність цих категорій, такі:

- по-перше, імунітет хоч і виступає в ролі самостійної правової категорії, що спрямована на захист від арешту, взяття під варту та інших форм обмеження свободи пересування людини, ні в якому разі не є природним правом кожного індивіда, а поширюється на чітко визначені суб'єкти права;
- по-друге, імунітет є результатом виявлення волі держави, він має чітко визначену ціль (надання статусу захищеним суб'єктам держави, які виконують значущі соціальні і державні функції та ін.) та досить чітко визначені межі своєї дії, точно прописані в законі;
- по-третє, етимологія слова «імунітет» включає в себе значення слова «недоторканність», але його зміст не обмежується тільки цією складовою.

На нашу думку, правова недоторканність лише один, але дуже важливий елемент імунітету, тому доцільно було б замінити поняття «недоторканність» на «імунітет». Це відповідало б правилам законодавчої техніки.

Так, міжнародні договори мають пріоритет над внутрішньодержавними законами, їх правила є обов'язковими для виконання, в тому числі в частині обумовлених ними термінів та понять. Тому законодавцю варто привести сукупність термінів національного законодавства у відповідність до міжнародних еталонів.

Правовий імунітет – доктринальна категорія, виведення ознак якої із законодавства можливе лише шляхом тлумачення.

Правовий імунітет – це самостійний правовий інститут, сукупність норм, що звільняють конкретно встановлених у нормах міжнародного права, Конституції і законах осіб від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності і встановлюють особливі, ускладнені, відмінні від загальних правові процедури притягнення до відповідальності з метою забезпечення виконання цими особами відповідних функцій. Зміст правового імунітету включає два елементи: невідповідальність і недоторканність.

Недоторканність передбачає ускладнений порядок притягнення до відповідальності визначених осіб і має на меті захистити особу (депутата, суддю, главу держави) від яких-небудь переслідувань із боку влади. Так, ще на початку ХХ ст. відомий професор Імператорського Юріївського університету писав, що «із зародженням конституційного ладу з'являється парламентський імунітет, народні представники якого наділяються особливими привілеями, з яких головне місце займають безвідповідальність і недоторканність». При цьому безвідповідальність, що визначається вченим як свобода слова, «має абсолютний характер, а сам привілей належить до сфери права матеріального» [35, с. 3–4].

Можливо, з термінологічної точки зору «невідповідальність» не зовсім вдале позначення відповідного елемента правового імунітету. Так, слово «невідповідальність» в українській мові має такі синоніми, як безкарність, безвідповідальність, і містить негативне смислове значення.

Ф. А. Агаєв і В. М. Галузо, критикуючи позицію В. І. Руднева, який визначає у складі правового імунітету такий елемент, як невідповідальність [74, с. 28], вважають, що використання в даному контексті терміну «невідповідальність» у редакційному плані навряд чи можна назвати вдалим, оскільки з теоретичного погляду на практиці побутує уявлення про депутатів, як про «недоторканих» [67, с. 76].

Слід зауважити, що визначення поняття «іmunітет» через поняття «недоторканність» і «невідповідальність» на початку ХХ ст. представлено в працях Л. А. Шалланда, О. О. Жижилєнка [35; 75; 76].

Деякі автори, розглядаючи по суті невідповідальність, використовують термін «індемнітет». З латинської мови слово «індемнітет» (*indemnitas*) перекладається як «безущербність». Поняття «індемнітет» (*indemnity*) англійського походження й означає «безвідповідальність». Переважно індемнітет пов'язують із діяльністю членів парламенту.

Споконвічно іmunітет заперечує будь-яку можливість настання юридичної відповідальності, гарантуючи абсолютну невідповідальність за відповідні дії. Парламентський індемнітет (невідповідальність депутатів) означає заборону переслідування депутата за всі дії, здійснені ним при виконанні депутатських обов'язків.

У літературі також зазначено, що до складу індемнітету, зокрема парламентського, входить і другий елемент – винагорода депутатів за парламентську діяльність, включаючи покриття витрат на резиденцію, листування, поїздки. Безпосередньою основою для надання індемнітету в цьому випадку виступає практична необхідність щодо матеріально-фінансової незалежності парламентаря.

Розглядаючи іmunітет депутата, В. В. Агафонов зауважує, що депутатський індемнітет – це гідне соціальне забезпечення депутата, спрямоване на оптимальне і розумне задоволення його особистих інтересів, які не повинні страждати внаслідок депутатської діяльності [77, с. 9].

Таким чином, індемнітет, як складовий елемент правового іmunітету, являє собою як матеріально-фінансову незалежність, так і невідповідальність (депутата, судді і т. ін.) за висловлену думку і голосування при здійсненні своїх посадових повноважень.

Складовою частиною правового імунітету є імунітет свідка. Цей вид імунітету пов'язаний із конституційним принципом, що закріплений у ч. 1 ст. 63 Конституції України та в інших нормах права.

Як зафіксовано в ч. 1 ст. 63 Конституції України, «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [78].

Імунітет свідка розглядається в широкому і вузькому значенні. При широкому трактуванні цей імунітет розглядається як виняткове право, яке передбачає можливість не давати показання окремим категоріям осіб і забороняти їх допит. Вузьке трактування розуміє під імунітетом свідка тільки звільнення від обов'язків, що ґрунтується на тлумаченні норми, закріпленої в ч. 1 ст. 63 Конституції України.

Імунітет свідка перш за все є гарантією, що забезпечує гідність людини, недоторканність її приватного життя, особистої і сімейної таємниці, можливість захисту своїх прав і свобод.

Варто погодитися з А. А. Федоровим, який вважає, що імунітет свідка передбачає імунізацію (звільнення) від кримінальної відповідальності за невиконання загального громадянського обов'язку – свідчити про факти, які стали відомі особі у зв'язку з об'єктивними, незалежними від неї причинами [79, с. 14].

Цікавим питанням є психологія правового імунітету та його наслідків. Правовий імунітет передбачає звільнення визначеного законом кола суб'єктів права з-під дії загальних правових норм і породжує цим правові і психологічні наслідки. У суспільній свідомості «маленької людини» створюється відчуття соціальної несправедливості, порушення конституційного принципу рівності всіх перед законом, неможливості легітимним чином відстояти свої права та законні інтереси і на цій основі створює передумови корупції.

Необхідно зауважити, що сьогодні правовий імунітет все частіше і частіше не відповідає своєму призначенню та використовується його

носіями в цілях, що не сумісні з поняттями законності та правомірної поведінки. Наділення широкого кола осіб правовими перевагами, складність процедури притягнення їх до відповідальності і рівень здійснюваних ними порушень примушує по-новому дивитися на інститут правового імунітету, який сприймається як своєрідний корупційний фактор, що розширює в деяких ситуаціях можливість скоєння правопорушень.

Імунітет – це правова категорія, що включає в себе сукупність взаємопов'язаних елементів та органічно поєднує норми матеріального і процесуального права. Відмінною ознакою імунітету є його тісний зв'язок із процесом реалізації юридичної відповідальності.

Певною мірою імунітет або повністю звільняє від відповідальності, або встановлює спеціальні гарантії і переваги при притягненні до відповідальності і виконанні відповідних обов'язків.

Таким зв'язком і пояснюється матеріально-процесуальна природа імунітету.

М. Б. Мироненко стверджує, що система імунітетів від кримінального і адміністративного переслідування свідчить про порушення принципу юридичної відповідальності [80, с. 106].

Відносини юридичної відповідальності регулюються комплексом юридичних норм, провідне місце серед яких належить матеріально-правовим. О. В. Гризунова слушно зауважує: «Розвиток правовідносин відповідальності з самого початку набуває процесуальної форми. Причому розвиток юридичної відповідальності може припинитися на будь-якій її стадії у зв'язку з застосуванням юридичних норм, які утворюють інститут звільнення від юридичної відповідальності» [81].

Це положення детермінує проблему співвідношення імунітету і принципу невідворотності настання юридичної відповідальності.

М. П. Трофимова, характеризуючи каральну функцію юридичної відповідальності, пише: «каральна функція юридичної відповідальності не

обов'язково повинна проявлятися у призначенні покарання. Вона може полягати в осуді особи, що своєрідним чином «напружує» психіку правопорушника» [82, с. 19].

Крім того, і це найголовніше, суть не в тому, що законодавство допускає можливість звільнення від відповідальності, а в тому, що вона настає невідворотно при відсутності підстав для звільнення від неї. Імунітет аж ніяк не є непереборною перешкодою для притягнення до відповідальності.

Правовий імунітет має особливості в конституційному праві України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 80 Конституції України народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Але якщо є така згода, то депутат притягається до відповідальності. У цьому випадку імунітет обмежується.

10 грудня 2003 р. Конституційний Суд України виніс Рішення № 19-рп/2003, в якому зазначив, що право недоторканності Президента України має обмеження в часі і діє, відповідно до Конституції України, лише на час виконання ним своїх повноважень. Конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи [83].

В Україні суддівський імунітет закріплений ст.126 Конституції України, яка проголошує, що незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

1 грудня 2004 року Конституційний Суд України виніс Рішення № 19-рп/2004, в якому зазначається, що недоторканність суддів – один із елементів їхнього статусу. Вона не є особистим привілеєм, а має

публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом [84].

Імунітет Президента України, народних депутатів Верховної Ради України, суддів є відповідним винятком із конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом. Це допускається Конституцією України з метою захисту інших конституційно-правових цінностей. Імунітети надаються у зв'язку з тим, що суспільство, ставлячи до таких осіб і їх професійної діяльності підвищені вимоги, зобов'язано забезпечити їм додаткові засоби правового захисту для ефективного виконання поставлених перед ними завдань.

На наш погляд, саме з такої позиції необхідно розглядати правові імунітети в конституційному праві України. В умовах відсутності міцних демократичних правових традицій у нашому суспільстві відмова від імунітету є реальною загрозою.

На даному етапі розвитку суспільства необхідно переглянути питання недоторканності окремих категорій суб'єктів і передусім те, що стосується відповідальності за скоєні правопорушення. Така постановка питання підвищить ступінь довіри громадян до держави та її органів і сприятиме зниженню корупційних ризиків. Настання реальної відповідальності депутатів, суддів, Президента і забезпечення гарантій їх діяльності у вигляді правового імунітету не є взаємовиключними поняттями, бо доповнюють одне одного і підвищують соціальний статус посадових осіб.

Необхідно закріпити в законодавстві ознаки правового імунітету окремих категорій осіб, а саме: підстави надання правового імунітету, мету надання, межі і порядок позбавлення правового імунітету.

Оскільки невідповідальність передбачає звільнення від юридичної відповідальності, межі цього елемента правового імунітету повинні бути дуже вузькі і стосуватися лише дій, пов'язаних зі здійсненням діяльності. Недоторканність як особливий, ускладнений порядок притягнення до

відповідальності забезпечує належний правовий захист осіб, що виконують державні і суспільно значущі функції. Найбільш обґрунтованими є ті види правових імунітетів, які поширюють принцип невідповідальності на більш вузьке коло дій осіб, що виконують державні і суспільно важливі функції, одночасно забезпечуючи захист цієї особи за допомогою принципу недоторканності.

Визначення імунітету в конституційному праві через поєднання елементів невідповідальності і недоторканності дає змогу виявити різні способи забезпечення підвищеного правового захисту визначених осіб (або шляхом виведення особи з-під дії правових норм про відповідальність взагалі, або шляхом встановлення особливого ускладненого порядку притягнення до відповідальності), є критерієм визначення обґрунтованості правового імунітету і знаходження оптимального варіанту його меж.

Конституційно-правовий імунітет – це самостійний правовий інститут, сукупність норм, які звільняють визначених Конституцією та законодавством України суб'єктів від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності, встановлюють особливі, ускладнені і відмінні від загальних правові процедури притягнення до юридичної відповідальності з метою забезпечення виконання суб'єктами імунітету відповідних державних і суспільних функцій.

Конституційно-правовий імунітет є самостійним правовим інститутом, який має такі відмінні ознаки:

- коло суб'єктів, наділених імунітетом, – це вищі посадові особи і члени вищих органів державної влади, що володіють конституційно-правовим статусом;
- мета надання, яка визначається загальними принципами і завданнями конституційного права, – забезпечення підвищеного захисту вказаних осіб при виконанні ними функцій при здійсненні державної влади;

- більший, порівняно з галузевими (наприклад, з кримінально-процесуальним), обсяг змісту поняття «іmunітет», який містить два елементи – невідповідальність і недоторканність.

Роль цього інституту багатозначна в конституційному праві. Іmunітет, по-перше, є гарантом незалежності держави, в тому числі від юрисдикції інших держав; по-друге, є засобом найбільш повної реалізації прав і законних інтересів громадян, а також підвищеним правовим захистом суб'єктів права, які виконують найбільш значущі міжнародні, державні і суспільні функції; по-третє, може розцінюватися як історичний атавізм, що характеризується виділенням у суспільстві привілейованих осіб. Ось чому остання ознака іmunітету і суперечить принципам права: конституційної рівності всіх перед законом і судом, невідворотності настання юридичної відповідальності.

2.2 Класифікація імунітетів у конституційному праві України

Характер і об'єм дії правових імунітетів досить різноманітний, тому виникає необхідність їх класифікації. Це є важливим для теоретичного дослідження імунітету як правової категорії і дає змогу глибше вивчити його природу і сутність, зрозуміти роль і значення в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Процес класифікації інституту імунітету, як зазначає І. П. Корякін, «виконує ще і роль методу наукового дослідження явища, що вивчається» [43, с. 63]. Проведення класифікації, як способу дослідження, є ще і обов'язковою умовою комплексного аналізу імунітету як правової категорії.

Питання галузевої класифікації окремих видів імунітетів довгий час спеціально не досліджувалося, що свідчить про наявність суттєвої прогалини у відповідних галузях юридичної науки.

Питання про критерії, які дають змогу віднести той чи інший вид правового імунітету до конституційно-правових, є складним, оскільки всі суспільні відносини тією чи іншою мірою відчують на собі вплив норм конституційного права, в чому виявляється особливість конституційно-правового регулювання суспільних відносин, яка полягає, як наголошується в літературі, в тому, що в одних сферах життя суспільства конституційне право безпосередньо і в повному обсязі регулює суспільні відносини, а в інших – лише основоположні, тобто такі, які визначають зміст інших відносин у цих сферах [85, с. 5; 86, с. 6; 87, с. 15–26].

Будь-який об'єкт, будь-яка сфера суспільного життя зазнають впливу норм конституційного права, проте не на всі суспільні відносини, що виникають в даній сфері, ці норми безпосередньо впливають. При цьому під нормами конституційного права ми розуміємо не тільки норми галузі, атрибутивно пов'язані з таким джерелом, як Конституція, але і

конституційно-правові норми, закріплені в інших джерелах конституційного права.

Необхідно зупинитися на питанні, яке не дістало однозначного вирішення ні в законодавстві, ні в доктринальних джерелах: чи допускає Конституція України встановлення яких-небудь імунітетів, не закріплених у конституційних нормах?

Конституція України закріплює три види правових імунітетів: імунітет Президента України, депутатський імунітет та імунітет суддів.

Проте імунітетом володіє і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Це передбачено Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Гарантії для Уповноваженого спрямовані на більш повне і ефективне виконання ним свої функції.

Можливість розширення кола осіб, що володіють правовим імунітетом, зумовлена, на наш погляд, самою специфікою конституційно-правового регулювання. Одні групи відносин конституційне право регулює безпосередньо і в повному обсязі, а в інших сферах конституційно-правове регулювання набуває характеру основоположних основ і принципів, що є орієнтирами для галузевого правового регулювання.

При вирішенні питання про критерії виділення конституційно-правових імунітетів як самостійного виду слід виходити з того, що правовий імунітет – це елемент спеціального статусу особи, яка виконує державні чи суспільно значущі функції.

У конституційному праві імунітет виступає як одна з численних гарантій забезпечення стабільності в суспільстві, контролю над політичними процесами. Найбільш яскравим прикладом у цьому зв'язку є депутатський імунітет, що закріплений в Основному Законі України та в

інших правових актах. Основною метою встановлення імунітетів у конституційному праві є гарантування незалежної діяльності окремих суб'єктів конституційно-правових відносин, забезпечення виконання ними тих чи інших конституційних обов'язків.

Імунітети, які є своєрідними правовими винятками із загального порядку притягнення до відповідальності, в конституційному праві можуть розглядатися в широкому і вузькому значенні. У першому випадку – це всі закріплені конституційно-правовими нормами привілеї, пов'язані зі звільненням конкретних суб'єктів від визначених обов'язків і будь-яких видів відповідальності. У другому – власне конституційно-деліктні імунітети, тобто правові обмеження (звільнення) конституційно-правової відповідальності.

Відомо багато випадків, коли саме конституційні норми перешкоджають застосуванню заходів кримінальної та адміністративної відповідальності, проте конституційний рівень надання таких привілеїв не робить їх конституційно-деліктними імунітетами. Конституційно-деліктні імунітети як особливий вид привілеїв наділяють відповідних осіб іншою досить значною перевагою – застосування до них заходів конституційно-правової відповідальності неможливе чи обмежене (ускладнене). Досить поширеним є конституційно-деліктний імунітет уряду від повторного вотуму недовіри у визначений період.

Під імунітетами в конституційному праві необхідно розуміти неможливість арешту, притягнення до кримінальної відповідальності. Імунітет складається з невідповідальності і недоторканності. На думку О. Є. Кутафіна, невідповідальність є результатом поступової і тривалої еволюції англійського парламентаризму, а недоторканність своїм виникненням зобов'язана Великій французькій революції [70, с. 20–22].

Конституційно-деліктними імунітетами наділяється широке коло суб'єктів конституційно-правових відносин. Це не тільки глави держав, парламентарії, судді, члени уряду, але і, наприклад, члени виборчих

комісій (стаття 154 Конституції Республіки Албанія). Імунітетом володіють не тільки посадові особи, але й органи (колективні суб'єкти) в цілому. Так, відповідно до статті 115 Конституції Мальтійської Республіки встановлюється правова недоторканність Комісії по державній службі: ніякий суд не може розглядати, чи виконала Комісія законним чином будь-яку функцію, що покладається на неї Конституцією [88].

Імунітети можуть надаватися як на весь строк повноважень, виконання обов'язків (стаття 113 Конституції Мексиканських Сполучених Штатів), так і на обмежений період цього строку. Момент початку і закінчення періоду дії імунітету може бути пов'язаний з настанням відповідних фактів. Так, стаття 41 Федерального закону «Про політичні партії» не допускає ліквідацію політичної партії за рішенням Верховного Суду Росії з дня офіційного опублікування рішення про призначення (проведення) виборів депутатів Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації, виборів Президента Російської Федерації до дня офіційного опублікування результатів вказаних виборів. Імунітет із точки зору строків може бути й абсолютним. Наприклад, відповідно до статті 15 Конституції Японії виборець не несе відповідальності за зроблений ним вибір.

Вважаємо за доцільне розширення кола осіб, які володіють правовим імунітетом. Ця можливість обумовлена, на наш погляд, специфікою конституційно-правового регулювання: одні групи відносин конституційне право регулює безпосередньо і в повному обсязі, в інших сферах конституційно-правове регулювання набуває характеру основоположних основ і принципів, що є орієнтирами для галузевого правового регулювання.

До числа осіб, що володіють конституційно-правовим імунітетом, належать посадові особи, які безпосередньо беруть участь у здійсненні державної влади: Президент України, народні депутати та судді.

Окрім цих осіб, конституційно-правову природу має імунітет Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України. Уповноважений є посадовою особою, яка здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб.

Вважаємо, що підставами для наділення цієї посадової особи правовим імунітетом є роль, яку вона виконує у процесі здійснення державної влади. Цей вид імунітету надається посадовій особі, яку складно віднести до тієї чи іншої гілки влади, але яка також виконує важливі функції державної влади.

Класифікацію імунітетів у конституційному праві пропонуємо здійснювати за такими ознаками:

1) за суб'єктами, які мають імунітет:

- імунітет депутата;
- імунітет судді;
- імунітет Президента України;
- імунітет Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

2) за чисельністю осіб, які володіють імунітетом:

- одноособовий (Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини);
- колективний (депутати Верховної Ради України, судді);

3) за часом:

- обмежений строком виконання повноважень (депутати Верховної Ради України, судді, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини);
- не обмежений часом (монархи);

4) за способом набуття імунітету:

- отримання посади внаслідок виборів (Президент України, депутати Верховної Ради України);
- у зв'язку із призначенням на посаду (судді, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини).

Сьогодні в праві відсутня єдина концепція поділу імунітетів на види. Залежно від природи функцій, що реалізуються, правові імунітети поділяються на міжнародні, державні та суспільні.

Міжнародні імунітети визнаються всіма державами – членами міжнародного співтовариства. У міжнародному праві імунітет означає неможливість застосування законів якої-небудь держави до іноземної країни. До міжнародних імунітетів відносять дипломатичний, консульський, імунітет міжнародних організацій, імунітети осіб, що користуються міжнародним захистом.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, від 14 грудня 1973 р. особами, що користуються міжнародним захистом, визнаються:

- а) глава держави, у тому числі кожний член колегіального органу, який виконує функції глави держави згідно з конституцією відповідної держави, глава уряду чи міністр закордонних справ, який перебуває в іноземній державі, а також члени сім'ї, що його супроводжують;
- б) будь-який представник чи службова особа держави, чи будь-яка службова особа, чи інший агент міжурядової міжнародної організації, коли проти нього, його офіційних приміщень, його житлового приміщення чи його транспортних засобів було скоєно злочин, має право згідно з міжнародним правом на спеціальний захист від будь-якого нападу на його особу, свободу і гідність, а також члени його сім'ї, що проживають з ним [89].

Особливим різновидом імунітету є дипломатичний імунітет, під яким розуміють систему особливих пільг, що надаються дипломатичним представництвам іноземних держав і їх співробітникам. Юридична природа дипломатичного імунітету виходить з того, що одна суверенна держава не може підкорятися владі іншої, а дипломатичне представництво і його персонал втілюють саме державу.

Дипломатичний імунітет, за визначенням Т. Д. Матвєєвої, є сукупністю особливих прав і переваг, які надаються іноземним дипломатам (дипломатичним агентам) у країнах перебування з метою успішного виконання покладених на них функцій («а не для вигоди окремих осіб») [90, с. 167–168].

На думку Д. Б. Левіна, дипломатичний імунітет містить три аспекти: 1) підвищена охорона від посягань приватних осіб; 2) гарантія від заходів примусу з боку самої держави; 3) особливі переваги, що надаються в порядку взаємної згоди або міжнародної ввічливості [91, с. 299].

Дипломатичний імунітет складається з особистих імунітетів дипломатичних агентів, членів їх сімей, осіб адміністративно-технічного, обслуговуючого персоналу і домашніх працівників співробітників представництв.

Дипломатичний імунітет регулюється в таких міжнародних конвенціях, як Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [92], Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р. [93], Конвенція про спеціальні місії від 8 грудня 1969 р. [94].

Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. дипломатичний імунітет поділяється на імунітет членів дипломатичного представництва і особисті імунітети членів дипломатичного персоналу та їх сімей. До імунітетів дипломатичного представництва належить: недоторканність приміщень дипломатичного

представництва, імунітети майна і засобів пересування, кореспонденції та архівів; фіскальний (податковий) імунітет; право на безперешкодні відносини представництва зі своїм центром і з іншими представництвами своєї держави. Приміщення представництва, предмети його обстановки та інше майно, що там знаходиться, а також засоби пересування представництва користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту тощо.

Тобто імунітет дипломатичного представництва полягає у його недоторканності, і влада держави перебування може проникати на територію дипломатичного представництва тільки з відома глави останньої. Архіви та інші документи представництва недоторканні в будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (ст. 24 Віденської конвенції). Дипломатична пошта користується абсолютною недоторканністю і не обмежена вагою і кількістю місць.

Імунітети дипломатичного представництва, а також імунітети спеціальних місій, представництв при міжнародних організаціях, делегацій на конференціях і в органах міжнародних організацій включають (ст. ст. 22-24 Віденської Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. [92]): недоторканність приміщень органів зовнішніх зносин посилаючої держави, імунітет власності посилаючої держави від цивільної і адміністративної юрисдикції приймаючої держави, імунітет майна дипломатичного представництва від примусових заходів, недоторканність архівів і документів представництва і інших органів зовнішніх зносин посилаючої країни, а також їх офіційної кореспонденції.

До імунітетів дипломатичних агентів належить недоторканність особи, недоторканність особистого приміщення, паперів і кореспонденції дипломатичного агента, а також його майна, імунітет дипломатичного агента від кримінальної юрисдикції і від цивільної і адміністративної юрисдикції (з деякими винятками).

До особистих імунітетів членів дипломатичного персоналу та їх сімей належить: недоторканність особи, житла; повний імунітет від кримінальної юрисдикції держави перебування, а також від цивільної та адміністративної юрисдикції відносно виконавчих дій; фіскальний (податковий) імунітет. Проте з правила про імунітет від цивільної юрисдикції встановлені три винятки: можна пред'явити позов до суду з приводу нерухомого майна, яким дипломат чи член його сім'ї володіє особисто, позов у спадковій справі, в якій ці особи виступають як спадкоємці і т. ін., а також позов із приводу професійної чи комерційної діяльності, якою займаються з метою особистої вигоди. Особистий багаж дипломатичного працівника чи члена його сім'ї користується недоторканністю. Проте Конвенція передбачає, що багаж може бути оглянутий у присутності зацікавленої особи чи її представника, якщо є серйозні підстави вважати, що він містить предмети, які заборонено ввозити чи вивозити.

Члени адміністративно-технічного персоналу користуються разом з членами сімей, що живуть із ними, недоторканністю особи, житла, фіскальним імунітетом, імунітетом від кримінальної юрисдикції, а від цивільної і адміністративної – тільки щодо дій, здійснених при виконанні службових обов'язків. Члени обслуговуючого персоналу користуються імунітетом стосовно дій, здійснених ними при виконанні службових обов'язків, і звільняються від податків, зборів, мита, що стягуються із зарплати, яку отримують від служби. Імунітети двом останнім категоріям надаються, якщо вони не є громадянами держави перебування або не проживають у ній постійно.

Дипломатичному представництву та його персоналу країною, в якій вони перебувають, надаються також відповідні привілеї митного характеру, що полягають у звільненні дипломатичного багажу від обкладення митними зборами, митами та в інших процедурах. Другий привілей – право дипломатів і членів їх сімей вільно пересуватися по

території держави перебування з урахуванням останньою правил про закриті зони.

Окремим видом імунітету є і консульський імунітет. Він так само, як і дипломатичний, надається відповідним установам і посадовим особам для забезпечення нормального і безперешкодного виконання покладених на них державних завдань. Консульський імунітет має, як правило, функціональний характер і пов'язаний безпосередньо із здійсненням консульських функцій. Його дія починається з моменту вступу консульського працівника на територію держави перебування і припиняється по закінченні ним консульської місії.

Дипломатичні і консульські імунітети поділяються на дві групи: імунітети представництва і консульства в цілому як органів держави і імунітети співробітників представництва і консульства.

Консульства користуються обмеженими імунітетами порівняно з представництвами. Сутність консульських імунітетів полягає в тому, що консульські приміщення користуються недоторканністю, недоторканими є і архіви та документи консульства (ст. ст. 31-33 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.). Особиста недоторканність і імунітет консулів від юрисдикції держави перебування гарантуються не у всіх випадках, а тільки тоді, коли здійснені ними дії не виходять за рамки службових обов'язків, їх офіційних функцій (ст. 43 Віденської Конвенції про консульські зносини) [95].

Співробітники консульських установ користуються дещо меншими привілеями та імунітетами, ніж співробітники дипломатичних представництв. Згідно з Конвенцією, до особистих привілеїв та імунітетів належить особиста недоторканність консульських посадових осіб. Це означає, що особа підлягає арешту чи попередньому ув'язненню тільки на підставі постанов судової влади у разі вчинення тяжких злочинів. Поняття «тяжкий злочин» визначається за законодавством держави перебування; імунітет від судової й адміністративної юрисдикції держави перебування

щодо дій, вчинених консульськими посадовими особами і службовцями при виконанні ними консульських функцій. До дій, скоєних ними як приватними особами, застосовується юрисдикція держави перебування. Працівники консульської установи можуть бути свідками у справах, але не зобов'язані надавати офіційну кореспонденцію і документи, давати показання з питань, пов'язаних із виконанням їхніх функцій; фіскальний імунітет полягає в тому, що консульські працівники, а також члени їхніх родин, за винятком обслуговуючого персоналу, звільняються від усіх видів податків, мит і зборів, крім непрямих податків, а також зборів, стягнутих за конкретні види обслуговування; митні привілеї консульських посадових осіб аналогічні дипломатичним привілеям.

Відповідно до ч. 2 статті 46 Конвенції 1963 р., штатні консульські посадові особи не повинні займатися в державі перебування якоюсь фаховою або комерційною діяльністю з метою одержання прибутків. Якщо ж консульські посадові особи займаються такою діяльністю, то на них і членів їхніх родин не поширюються консульські привілеї та імунітети.

Всі консульські працівники, що користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані шанувати закони і правила держави перебування і не втручатися у внутрішні справи цієї держави.

Обсяг консульських привілеїв та імунітетів закріплюється в двосторонніх консульських конвенціях і в національному законодавстві держав та залежить від характеру взаємовідносин між конкретними державами.

На нашу думку, дипломатичні і консульські імунітети необхідно відрізнити від дипломатичних і консульських привілеїв. У даному випадку імунітет є особливим правом на звільнення від місцевої юрисдикції, незастосування заходів примусу за порушення законів чи правил, які передбачені правом країни перебування. Привілеї є додатковими пільгами

і перевагами, спрямованими на полегшення роботи дипломатичних і консульських представництв та їх персоналу.

Залежно від сфери їх здійснення, правові імунітети поділяються на міждержавні і внутрішньодержавні. Така класифікація тісно пов'язана з попередньою і є умовною. Наприклад, Президент України користується імунітетом як на території своєї держави, оскільки є главою держави, а відповідно і в міжнародних відносинах належить до осіб, що користуються міжнародним захистом.

Існує класифікація імунітету, в основі якої лежить нормативний характер. Так, виділяють матеріально-правові (наприклад, звільнення посадових осіб Ради Європи від оподаткування окладів і винагород, що виплачуються Радою Європи; право безмитного ввезення особистого майна при первинному занятті посади, так звані фіскальні імунітети; індемнітет депутатів, суддів) і процесуально-правові (правова недоторканність депутатів, суддів, посадових осіб правоохоронних і контролюючих органів). При такій класифікації потрібно обов'язково враховувати те, що імунітет – це особливий комплексний привілей, який має матеріально-правову природу.

Також можна виділити: особисту недоторканність, недоторканність службових і житлових приміщень, недоторканність майна, засобів транспорту і зв'язку, службової переписки, архівів та інших документів, судово-процесуальний імунітет. Яскравим прикладом є імунітет свідка. Об'єктом у даному випадку є показання свідка, а саме: або право відмовитися від дачі показань (наприклад, імунітет свідка для близьких родичів), або обов'язок свідчити тільки при суворо дотриманих умовах. Наприклад, умови також деталізовані щодо свідчень, які становлять державну, нотаріальну, лікарську чи банківську таємницю.

І. П. Корякін пропонує класифікацію імунітетів за такими критеріями:

- 1) за видами рішень, що приймаються: імунітет від кримінального переслідування; імунітет від надання показань; імунітет від обшуку, виїмки, арешту на майно, огляду, проникнення в приміщення;
- 2) за процесуальним становищем суб'єктів кримінального судочинства: імунітет потерпілого; імунітет свідка; імунітет експерта; імунітет цивільного позивача, цивільного відповідача; імунітет приватного обвинувача;
- 3) за відносинами, які регулюються імунітетом: імунітет, що регулює правову конкуренцію; імунітет, що регулює моральну конкуренцію [43, с. 64–67].

Найбільш поширена класифікація імунітету за суб'єктами. У межах цієї класифікації виділяють такий вид імунітету, як імунітет держави.

Імунітет держави – принцип міжнародного права, відповідно до якого всі держави юридично рівноправні і незалежні одна від одної, жодна з них не може здійснювати свою владу щодо іншої держави, її органів і власності. Такий статус характеризується як *par in parem non habet imperium* – рівний над рівним не має влади.

Західні вчені стверджують, що принцип суверенної рівності держав є основою імунітету держави. Так, С. Сучаріткул вказує на суверенітет, незалежність, рівність і гідність держав як на основу імунітету держави [96, с. 117].

Як зазначено в міжнародній літературі, державний імунітет має дві мети. Перша – захист здатності держави виконувати свої функції без втручання ззовні. Друга мета державного імунітету – захист гідності держави, яка може постраждати, якщо суверенній державі доведеться виконувати накази іншої держави [97, с. 329].

Принцип не підпорядкування однієї суверенної держави дії законодавства іншої або вилучення держави та її органів з-під дії юрисдикції іншої держави походить із посольського права і сьогодні став

загальновизнаним. Законодавство та доктрина завжди намагалися визначити його сутність і кодифікувати норми про імунітет у окремих загальних (універсальних) конвенціях. Частково це вдалося зробити у Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., Конвенції про спеціальні місії від 8 грудня 1969 р., Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р., Віденській конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. Ці угоди регулюють чимало питань, пов'язаних із представництвом держав у міжнародному спілкуванні, зокрема, дипломатичний агент користується імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування, використовує імунітет від цивільної та адміністративної юрисдикції, крім пред'явлення речових позовів щодо приватного нерухомого майна, яке знаходиться на території держави перебування, якщо тільки агент не володіє імунітетом від імені акредитуючої держави з метою представництва; пред'явлення позовів у сфері спадкування, якщо дипломатичний агент повинен бути виконавцем заповіту, здійснювати піклування про спадкове майно спадкоємця чи «відмовоодержувача» як приватна особа, а не від імені акредитуючої держави; позовів, що належать до будь-якої професійної або комерційної діяльності, здійснюваної дипломатичним агентом у державі перебування за межами своїх офіційних функцій (ст. 31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.).

Погляди на правову характеристику імунітету є різними. Одні вчені вважають, що імунітет не має імперативного характеру (Я. Броунлі), інші ж вказують на його імперативний характер (М. Богуславський). Незважаючи на різницю у доктрині стосовно імперативності чи диспозитивності норм про імунітет, законодавство та практика усіх держав безумовно ґрунтується на принципі імунітету. Однак із кінця минулого століття деякі держави роблять винятки з імунітету у випадках, коли іноземна держава є суб'єктом цивільно-правового обігу.

Це викликало суперечність щодо застосування імунітету. Неоднозначність поглядів виявилася й у доктрині права.

У теорії міжнародного права і міжнародній практиці розрізняють декілька видів імунітету держави, які тісно пов'язані між собою: а) судовий імунітет, тобто непідсудність однієї держави судам іншої держави; б) імунітет від попереднього забезпечення позову; в) імунітет від примусового виконання судового рішення; г) майновий (власності) імунітет.

Судовий імунітет (у вузькому значенні слова) полягає в тому, що іноземна держава не підсудна судам іншої держави без її згоди (*pari in parem non habet jurisdictionem* – рівний над рівним не має юрисдикції). Причини притягнення до відповідальності значення не мають. Позови до іноземної держави не можуть розглядатися без її згоди в судах іншої держави. Розглядаючи судовий імунітет у вузькому значенні, М. М. Богуславський узагальнює його в таких положеннях: жодна держава не може примусити іншу державу бути відповідачем у її судах; іноземна держава підсудна судам іншої держави лише у випадку прямо вираженої згоди з боку іноземної держави; здійснення однією державою на території іншої визначених дій зі згоди останньої не означає тим самим підкорення її судам іншої у справах, пов'язаних із цими діями; прямо виражена згода однієї держави на розгляд справи в судовій інстанції іншої держави не передбачає тим самим згоду на застосування заходів попереднього забезпечення судового рішення чи заходів примусового виконання рішення стосовно іноземної держави [98, с. 18].

Імунітет від попереднього забезпечення позову полягає в тому, що не можна без згоди держави вживати які-небудь примусові заходи щодо її майна. Для застосування примусових заходів необхідна згода держави. Застосування імунітету не означає відмови у правосудді. Позов до держави може бути заявлено у судах цієї ж держави, а в судах іншої держави – тільки з її згоди. Способи вираження згоди є різні. По-перше,

через уповноважених на це осіб. По-друге, така згода може бути виражена державами на взаємних та добровільних засадах у звичайній чи конвенційній нормі публічного міжнародного права, зокрема у багатосторонньому чи двосторонньому договорі з торговельних відносин тощо. Прикладом конвенційних норм із питань імунітету від юрисдикції є Європейська (Базельська) конвенція про імунітет держав від 16 травня 1972 р., чинна з 11 червня 1976 р. (учасники – Бельгія, ФРН, Австрія, Великобританія). По-третє, згода може бути виражена у письмовому контракті, тобто в документі, підписаному фізичними чи юридичними особами, або укладеному шляхом обміну листами, повідомленнями по телетайпу, або з використанням інших засобів електрозв'язку, що забезпечують фіксацію контракту, або шляхом обміну позовною заявою та відзивом на позов, у яких одна сторона стверджує про наявність згоди, а інша проти цього не заперечує. По-четверте, якщо такої згоди немає, то контрагент за договором може звернутися до власної держави з клопотанням про вступ останньої в дипломатичні переговори з іноземною державою.

Імунітет від примусового виконання судового рішення полягає в неприпустимості застосування заходів щодо примусового виконання судового рішення на майно іноземної держави без згоди останньої.

Самостійним видом є імунітет власності держави. Він поширюється як на державну власність, яка використовується в дипломатичних відносинах, так і на будь-яку державну власність. Цей вид імунітету полягає в тому, що пред'явлення позовів безпосередньо до такої власності не допускається. Імунітет власності збігається з імунітетом від попереднього забезпечення позову та імунітетом від примусового виконання рішення в тому, що накладення арешту на власність держави для забезпечення позову, пред'явленого до іноземної держави – власника, а також примусове виконання рішень судів щодо такої власності не допускаються. Імунітет власності держави не обмежується вищевказаними

положеннями, вона користується імунітетом тоді, коли стосовно неї чи у зв'язку з нею не виноситься судове рішення.

Однак якщо власність держави використовується в комерційних цілях, то на неї не поширюються положення про імунітет власності держави, що передбачається й у розробленому Комісією міжнародного права проекті статей про юрисдикційні імунітети держави і її власність, і в законах про імунітети іноземних держав, що діють у ряді інших держав.

У Великобританії, США, Канаді, Австралії та Сингапурі іноземній державі не надається імунітет від виконавчих дій щодо власності, яка використовується в торгових цілях.

Разом із тим існують види власності іноземної держави, яким надається повний імунітет від попередніх заходів і виконавчих дій: дипломатичні і консульські приміщення й інша власність держави, використовувана для ведення дипломатичної і консульської діяльності їх представництв, консульств, спеціальних місій і т. ін., імунітет яких закріплений у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р., Конвенції про спеціальні місії 1969 р. Імунітет цієї категорії власності, включаючи банківські рахунки, передбачається й у статті 19 (1) проекту Комісії міжнародного права (Великобританія, Пакистан і ін.).

Імунітет від попередніх заходів і виконавчих дій має і власність, що використовується чи призначена для використання в зв'язку з військовою діяльністю, чи є військовою за своєю природою або знаходиться під контролем військової влади (Канада, США, Австралія).

У проекті Комісії міжнародного права виділені ще дві категорії власності, до яких не можуть застосовуватися примусові заходи: власність – «частина культурного надбання», «державні архіви», не виставлена на продаж власність, «складова частина виставки об'єктів наукового, культурного чи історичного значення», не виставлена на продаж.

Режим недоторканності державної власності тісно пов'язаний з міжнародно-правовою доктриною «акту держави», відповідно до якого суди однієї держави не повинні виносити рішення щодо актів уряду іншої країни, зроблених на її території. Якщо держава придбала власність на основі акту, прийнятого на своїй території, жоден іноземний суд не має права обговорювати правомірність приналежності власності. Імунітет власності виявляється в тому, що оскільки майно знаходиться у володінні держави, яка заявила, що воно їй належить, то ніякі органи іноземної держави не можуть перевіряти правомірність цього факту.

Сьогодні в доктрині та практиці різних правових систем розрізняють дві теорії розуміння імунітету держави: імунітету абсолютного та функціонального (обмеженого). Теорія абсолютного імунітету в тій чи іншій формі була закріплена в законодавстві і підтримувалася судовою практикою багатьох країн, у тому числі СРСР та Китаю (до 70-х рр.), Великобританії, США тощо. Відповідно до теорії абсолютного імунітету держави, імунітет заснований на імперативному принципі сучасного міжнародного публічного права – суверенній рівності держав. Держава завжди є єдиним суб'єктом, хоча вияв її правосуб'єктності може бути різним. Будучи суб'єктом міжнародного приватного права, держава не втрачає властивості суверена і користується абсолютним імунітетом.

Згідно з цією теорією, пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави можливе лише зі згоди компетентної держави. Даний принцип виник у середні віки та довгий час домінував у міжнародно-правовій практиці й теорії. Зазначена теорія поширена в Болгарії, КНР, Польщі. Свого часу радянська доктрина, теорія і практика визнавала принцип абсолютного імунітету.

Друга теорія – теорія функціонального (обмеженого) імунітету. Відповідно до даної концепції, держава, діючи як суверен, завжди

користується імунітетом. Якщо ж держава діє як приватна особа, то в цих випадках вона імунітетом не володіє. На вказаній концепції базується і Європейська (Базельська) конвенція про імунітет держав 1972 р. Конвенція розмежовує публічно-правові та приватно-правові дії держави. Вона містить перелік випадків, у яких держава не користується імунітетом. Не застосовується імунітет щодо контрактів, які повинні бути виконані в країні суду, що розглядає справу; щодо виконання угод комерційного, фінансового, професійного характеру. Імунітет не визнається, якщо держава має комерційну установу в державі суду, який розглядає справу.

Імунітет зберігатиметься, якщо правовідносинам з участю держави буде притаманна хоча б одна з умов, а саме: 1) другою стороною у спорі є також держава; 2) сторони у письмовій формі спеціально домовилися про визнання імунітету; 3) некомерційний договір було укладено на території іноземної держави, і він підпорядковується нормам її адміністративного права.

На підставі вищенаведеного не слід робити висновок, що спори, які виникають між державами, не можуть взагалі розглядатися. Позови до держави, яка неналежним чином виконує свої зобов'язання, можуть бути предметом розгляду як у судах цієї самої країни, так і за її згодою у судах іншої країни.

Наявність імунітету в держави не означає, що ним наділені і відповідні господарські організації, наприклад державні, які виступають як юридичні особи. У даному випадку йдеться про зовнішньоторговельні об'єднання, морські пароплавства, в оперативному управлінні яких перебувають державні торговельні судна. Принцип роздільної майнової відповідальності між державою і її юридичними особами означає, що за невиконання зобов'язань перед іноземними контрагентами (фірмами) майнову відповідальність несуть юридичні особи самостійно. Відповідно до ст. 32 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» Україна

як держава не несе відповідальності за дії суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, так і вони не несуть такої відповідальності за дії України як держави.

В юридичній літературі часто виникає питання про галузеву приналежність норм, що легалізують різні види імунітету (депутатського, дипломатичного і т. ін.). На нашу думку, імунітет – це міжгалузевий, комплексний правовий інститут, оскільки його норми використовуються в різних галузях права. Так, наприклад, норми міжнародного права, що стосуються питань дипломатичного імунітету, у відповідних випадках застосовуються в кримінальному, адміністративному та в інших галузях внутрішньодержавного права.

У кримінальному праві основним призначенням імунітетів є забезпечення гарантій законності і обґрунтованості притягнення окремих категорій суб'єктів до кримінальної відповідальності, а також порушення проти них кримінальних справ і застосування процесуальних заходів примусу.

У кримінально-процесуальному праві під поняттям «імунітет» розуміють звільнення від виконання процесуальних обов'язків і відповідальності, пов'язане з особливим порядком провадження слідчих і процесуальних дій. Деякі особи – депутати, судді, прокурори, близькі родичі особи, що притягається до кримінальної відповідальності, у визначених ситуаціях можуть мати можливість не давати свідчень, не притягуватися до відповідальності. Імунітет не декриміналізує скоєне особою протиправне діяння, а встановлює деякі обмеження при розслідуванні справи й притягненні обвинуваченого до кримінальної відповідальності.

Так, наприклад, імунітет свідка – це звільнення у передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання у цивільній чи кримінальній справі. Відповідно до ч. 1 ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову

давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Відповідно до ч. 2 ст. 385 Кримінального кодексу України не підлягає кримінальній відповідальності особа за відмову давати показання під час провадження досудового розслідування або в суді щодо себе, а також членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Згідно з ч. 2 ст. 396 Кримінального кодексу України, не підлягають кримінальній відповідальності за заздальгідь не обіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом [99].

Це так званий приватно кримінальний родинний імунітет. Імунітет свідка в разі відмови свідчити при притягненні до кримінальної відповідальності близької йому людини має постійний характер.

Залежно від обсягу, імунітет можна поділити на повний і частковий. Повне право відмови означає, що свідок повністю може відмовитися від дачі показань по суті справи (наприклад, імунітет родичів). При частковому звільненні від дачі показань свідок може лише з окремих питань відмовитися від свідчення. Наприклад, із питань, що становлять таємницю. Таким чином, підставами імунітету свідка можуть бути родинні зв'язки і службове становище громадянина.

Згідно з п. g Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожен «не може бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе». Науковці це положення називають по-різному: право відмовитися від самозвинувачення, свобода особи від самозвинувачення, привілей проти самозвинувачення, і пов'язують його надання із забезпеченням дієвості принципу невинуватості, адже обов'язок доводити вину особи покладається на державні органи [100, с. 47].

Л. М. Карнеєва зазначає: «Право свідка відмовитися від дачі показань проти близької людини пов'язане з сімейними зв'язками і такими моральними категоріями, як совість, милосердя... Держава не

може бути не зацікавлена в швидкому відновленні соціальних зв'язків осіб, які відбували покарання, особливо пов'язане з позбавленням волі. Найбільш успішно негативні наслідки такого покарання долаються в сім'ї, зв'язки з якою не повинні бути порушені, зокрема, свідченням на шкоду родичеві» [101, с. 58].

Цей вид імунітету стосується родичів та членів сім'ї. У його основі лежить право свідка відмовитися надати відомості стосовно своїх родичів, які можуть бути використані як обвинувальні докази.

Деякі автори вважають, що право відмовитися давати показання включає в себе також право відмовитись від уже даного свідчення. Зокрема, М. Громов зазначає: «Допит таких осіб і оцінка їх показань означали б обхід права на імунітет свідка, оскільки це рівнозначно оголошенню в суді показань свідка, даних у стадії попереднього розслідування. Це обмеження не стосується інших осіб, яким свідок...розповів про відомі йому факти в позапроцесуальному порядку» [102, с. 50].

На думку В. Шимановського, коли свідку (потерпілому) було розтлумачено його право відмовитися давати показання внаслідок імунітету, в разі відмови від даних показань у судовому засіданні, його показання, дані на попередньому слідстві, зберігають свою доказову силу і повинні оцінюватися разом з усіма іншими доказами в справі за загальними правилами оцінки доказів [103, с. 34].

Необхідно зазначити, що перелік осіб, які володіють імунітетом свідка, не є вичерпним і законами можуть бути передбачені інші випадки надання імунітету. Наприклад, надання імунітету свідка особі, яка прибула для допиту чи участі в інших слідчих діях на територію запитуючої сторони за проханням останньої. Так, для забезпечення законності і дійсності доказів, отриманих у галузі взаємної правової допомоги з кримінальних справ, правильне застосування норм, що стосуються привілею відмовитись від давання показань, має особливе

значення. До осіб, яких допитують на території запитуваної держави, застосовуються перш за все положення законодавства даної держави про право на відмову свідчити. Якщо ж ця особа володіє й іншими привілеями щодо відмови давати показання щодо законодавства запитуючої держави, то докази, отримані без врахування цих прав, не будуть мати законної сили для справи, з якої запитувалася правова допомога [104, с. 86].

У разі якщо особою надана згода давати показання, виникає питання щодо відповідальності свідка за надання завідомо неправдивих показань. Жоден із чинних нині договорів не містить положень із реалізації інституту кримінальної відповідальності за надання завідомо неправдивих показань у галузі взаємної правової допомоги з кримінальних справ, хоча національними законодавствами така відповідальність передбачається [104, с. 91].

Цивільно-процесуальне право передбачає також імунітети для відповідної категорії осіб. Так, стаття 51 ЦПК України встановлює перелік осіб, які не підлягають допиту як свідки: 1) недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання; 2) особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з їхнім службовим чи професійним становищем, – про такі відомості; 3) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 4) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення у нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення рішення чи вироку. Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв – без згоди дипломатичного представника [105].

В адміністративному праві імунітет є винятком із загального порядку застосування заходів адміністративного примусу у зв'язку з

адміністративним правопорушенням, що визначає неможливість їх реалізації, а також додаткові гарантії, переваги і права при застосуванні таких заходів державного примусу, які встановлені щодо вказаних осіб у нормах міжнародного права, Конституції України та законів.

Необхідно зауважити, що, незважаючи на специфіку розуміння і призначення правового імунітету в різних галузях права, загальним є його сприйняття як своєрідного правового засобу, що регулює різні відносини (міжнародні, державні, суспільні) і знаходить своє безпосереднє вираження у відповідних правомірних винятках із чинного законодавства.

2.3 Співвідношення правового імунітету з конституційним принципом рівності

Забезпечення рівності і справедливості у відносинах між людьми – одна з важливих проблем будь-якої держави і суспільства.

Рівність належить до тієї категорії, яка хвилювала людський розум протягом тисячоліть і продовжує хвилювати досі. Людство цікавила сутність рівності людей, чи треба до неї прагнути і яким повинно бути справедливе суспільство. Кращі розуми намагались створити проекти справедливого суспільного ладу, в якому принципи свободи, рівності і соціальної справедливості могли би бути реалізовані найкраще.

Уявлення про рівність і справедливість змінювалося разом зі зміною історичних епох. Проблема рівності належить до фундаментальної філософської, політико-правової, етичної проблеми, має виходи на актуальні питання як історії людства, так і сучасності. Ключовою проблемою суспільно-політичної думки є з'ясування сутності рівності людей і шляхів її досягнення. Багато відомих мислителів намагались дати відповідь на це «вічне» питання, намагались прогнозувати розвиток такого державного і суспільного устрою, при якому принципи рівності і соціальної справедливості були б насправді втілені.

Розробка проблем рівності почалася ще в Античній Греції Піфагором і його учнями. У період буржуазних революцій ідеї рівності були написані на знамені набираючої політичної ваги буржуазії і вперше закріплені в американській Декларації незалежності, у французькій Декларації прав людини і громадянина. Потім виник конфлікт між свободою і рівністю, оскільки зменшення свободи зрівнює суспільство, але одночасно з цим воно уповільнює свій розвиток в еволюційному значенні, втрачає динамізм свого розвитку.

Уявлення про рівність і справедливість змінювалося разом зі зміною історичних епох. Особливе значення це питання має в суспільстві, що

знаходиться в стані трансформації соціально-економічного устрою. Україна переживає саме такий період, тому категорії «рівність - нерівність», «справедливість - несправедливість» є об'єктом особливого вивчення.

«Справедливість» – категорія оцінна. Те, що справедливо для одних, часто здається несправедливим стосовно інших. Оцінка багатьох ситуацій, які, зрештою, стануть джерелом конфлікту між людьми, різна, якщо виходити з критерію «справедливо - несправедливо». Справедливість – категорія моралі, оцінка того, що стається з людиною і суспільством, тоді як рівність – реальність, що втілюється у фактичних обставинах. Проте досягнення повної рівності для всіх у всіх сферах життя – нездійсненна ідилія, яку намагалися і намагаються досягти людські співтовариства.

Дотримання принципів справедливості і рівності громадян перед законом і судом є основою функціонування сучасної української держави. Всебічне утвердження принципу правової рівності, як відзначають у літературі, – обов'язковий принцип правової держави і найважливіший критерій цивілізованості всієї правової системи [106, с. 3].

Конституційний принцип рівності людини і громадянина є одним із основних принципів конституційно-правового статусу особи в Україні. Цей принцип закріплений у міжнародно-правових актах і в ст. 24 Конституції України. Він гарантує кожному члену суспільства однакові можливості для реалізації конституційних прав і свобод та покладає рівні обов'язки.

Конституційний принцип рівності всіх перед законом і судом поєднує ідеї рівноправності, заборону дискримінації, передбачає встановлення правовими нормами стандартів прав, свобод, законних інтересів та відповідальності для суб'єктів правових відносин. Цей принцип пов'язаний не тільки з правами, а й обов'язками.

Структура конституційного принципу рівності всіх перед законом складається з трьох елементів:

- рівного обсягу прав і свобод людини, закріпленого в Конституції України та законах;
- рівність законних обов'язків;
- рівних для всіх підстав юридичної відповідальності при однаковому рівні поведінки суб'єктів.

Реалізація конституційних принципів рівності і справедливості як базових цінностей громадянського суспільства, формування демократичної правової соціальної держави є складним, суперечливим процесом.

Україна стоїть у витоків формування правової держави. Проте є проблема реалізації конституційного принципу рівності особи, і цей фактор перешкоджає становленню нашої держави як демократичної, соціальної, правової. Незважаючи на конституційне закріплення, правова держава в Україні ще не сформувалася, оскільки її функціонування означає таку взаємодію держави і права, за якої держава, спираючись на право, регулює внутрішні правові відносини, в центрі яких є права і свободи людини і громадянина. Оскільки Україна на конституційному рівні проголосила себе правовою державою, то це передбачає практичну реалізацію однієї з важливих її характеристик – рівність усіх перед законом. Однак цьому перешкоджають такі чинники, як низький рівень правової культури, життя населення, корупція, бюрократизм тощо.

Реалізація ідеї справедливості в праві неможлива без встановлення правової рівності, проте заради тієї ж цілі досягнення справедливості законодавець, окрім встановлення формальної рівності, використовує також інші законодавчі техніки, такі як імунітет, привілеї, пільги. Не будь-яка рівність справедлива, тому що рівність виражає характер суспільного становища самих людей, які взаємодіють між собою, а справедливість – їх ставлення до дійсності, її відповідність прогресу людства.

Наявність імунітету у визначених чинним законодавством осіб безперечно ставить запитання про його відповідність основоположним

демократичним принципам – рівноправ'я і недопущення дискримінації. Виходячи з того, що правові імунітети є певним винятком із принципу правової рівності, в літературі існують два протилежні підходи щодо можливості їх встановлення та існування.

Деякі автори вважають, що привілеї та імунітети закріплюють нерівність, яка виявляється, зокрема, при притягненні до юридичної відповідальності і є відхиленням від конституційних положень про правову рівність, що є недопустимим [74; 107, с. 36; 108, с. 45].

Інші автори вважають, що привілеї та імунітети не порушують принцип правової рівності, оскільки він характеризує загальний (конституційний) статус особистості, тобто статус людини як громадянина, члена суспільства, держави, і не враховує відмінностей у юридичному становищі суб'єктів. Будь-який принцип, в тому числі і принцип правової рівності, – це загальне правило з винятками, які виступають в якості складової частини його змісту, і право може встановлювати привілеї і пільги [109, с. 173; 110, с. 66; 111, с. 73].

Європейський суд з прав людини в своїй діяльності також керується цими принципами, з яких випливає, що відмінність у діях не завжди призводить до дискримінації, а державна влада користується певною свободою щодо оцінки того, чи є допустимим різний підхід відносно деяких груп [112, с. 6]. Практика Європейського суду виробила концепцію, що дозволяє оцінювати допустимість наявних у законодавстві країн-учасниць Європейської конвенції з прав людини відмінностей, у тому числі пільг, привілеїв та імунітетів, відносно окремих осіб чи груп осіб:

- 1) необхідне належне обґрунтування більш прихильного ставлення до якої-небудь особи чи групи осіб;
- 2) про наявність забороненої дискримінації можна говорити у випадку, якщо одночасно є такі обставини:
  - встановлені факти свідчать про відмінне поводження;

- відмінність є безцільною, тобто вона не може бути об'єктивно і розумно обгрунтована з урахуванням цілей і наслідків цих заходів;
- відсутня розумна відповідність між запроваджувальними засобами і поставленою метою [113, с. 453–457].

Таким чином, наявність і дія привілеїв та імунітетів для окремих категорій суб'єктів не суперечить загальновизнаним міжнародним і конституційним принципам рівноправності і недопущення дискримінації. Проте кожен такий виняток із загальних правил повинен бути обгрунтованим і розумним, регулюватися належним правовим актом.

Систему імунітетів необхідно розглядати не як легітимний виняток із принципу рівності всіх перед законом і судом, а як один із напрямів дії цього принципу.

Оскільки імунітет є загальноправовою категорією, що входить до системи правових відхилень від принципу рівності всіх перед законом і судом, наділяє осіб певними перевагами, тому з метою його удосконалення перш за все необхідно з'ясувати, як ці переваги виражаються в формі додаткових прав чи звільнення від обов'язків, кореспондують із принципом правової рівності. При цьому необхідно мати на увазі, що загальноконституційний принцип рівноправності, як і будь-який інший принцип, – загальне правило з винятками, які виступають не в ролі винятків із принципів, а в якості необхідної складової частини його змісту. М. В. Баглай справедливо відмічає: «Рівноправність... не означає, що право взагалі не може встановлювати привілеї і пільги» [109, с. 173].

Сама по собі правова рівність – складне явище правового життя – володіє нормативними, соціологічними і філософсько-ідеологічними характеристиками, зі своєю внутрішньою структурою, історичною детермінованістю і соціальною цінністю. Вона належить до сутнісних рис

права, бо сутність соціальних явищ – явищ, породжених людиною, – у ролі, яку вони відіграють у суспільному житті.

При формуванні права використовуються якості формальної визначеності і загальності правової норми, які здатні забезпечити регулятивний ефект. У свою чергу, формальна визначеність, тобто можливість висловити нормативну думку за допомогою логічно-мовних засобів (понять і суджень) і загальність – максимальний ступінь поширення суспільних відносин, їх видів, варіантів серед членів суспільства [114, с. 82], разом дають порівняльно-нівелюючий результат щодо соціальної дійсності, яка піддається правовому регулюванню.

Водночас рівноправність є лише одним із важливих компонентів більш складного і об'ємного поняття – рівності. Рівність як філософсько-соціологічне і рівноправність як державно-правове поняття знаходяться в діалектичному співвідношенні. «Рівність є системою суспільних відносин, у яких практично реалізується рівність можливостей, передбачених соціальними нормами. Рівноправність – це основна, найбільш істотна частина рівності, в якій реалізується закріплена в праві, як правовий статус особи і гарантована державою, рівність правових можливостей громадян» [115, с. 136].

Суть і реалізація законів повинні відповідати принципу формальної рівності, користування наданими законом правами не повинно завдавати шкоди інтересам і правам інших. Принцип формальної рівності не означає можливість тлумачити закон на користь кого-небудь, а навпаки, він дає всім можливість захищати законні права. По суті, основними оцінками правової рівності громадян є їх можливість вільно проводити правовий вибір, користуватися закріпленим у правах і свободах однаковим потенціалом.

Імунітети не виконують дискримінаційну функцію, їх наявність у правовому житті суспільства – результат об'єктивної дійсності, оскільки право не формується саме по собі, на «пустому місці», відірвано від

суспільства. Воно «виражає державну волю суспільства, обумовлену економічними і духовними, а також національними, релігійними, демографічними, природними і іншими умовами його життя» [116, с. 59]. Імунітет, як загальноправова категорія, є одним із способів адекватного відтворення таких умов у юридичних нормах.

Специфіка конституційного принципу рівноправності полягає також і в тому, що в умовах рівних можливостей, рівних шансів для вільних, незалежних рівних особистостей результатами дії цього принципу виступають нерівності в уже набутих правах. Не реагувати на це не можна, бо «строге дотримання формальної рівності може призвести до посилення дійсної нерівності, повне ж викорінення нерівності означає повстання проти людської природи» [117, с. 229].

Принцип рівноправності характеризує передусім загальний (конституційний) статус суб'єкта. Тим часом, загальний правовий статус – це статус людини як громадянина, члена суспільства, держави [110, с. 66], який має єдину для всіх якість і не відображає відмінностей у становищі суб'єктів.

Окремі види переваг, а саме імунітети, не повинні сприйматися як негативні винятки з принципу рівноправності, їх недопустимо вважати неправомірними, такими, що порушують принципи рівності перед законом і судом. У регулюванні суспільних відносин кожна правова категорія і юридичний засіб займають своє місце. Невикористання чи використання не за призначенням тих чи інших понять, які відображають конкретну правову реальність, створює зайву суперечливість у правовій системі.

Рівність усіх перед законом є важливим принципом правової держави. У розвинутих демократичних країнах із метою захисту конституційно-правових цінностей допускається нерівність окремих громадян перед законом. Така нерівність полягає в особливому порядку

притягнення до відповідальності президента, депутатів, суддів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Імунітети, як винятки з принципу рівності всіх перед законом, мають своє вираження в праві і, як наслідок, з об'єктивної точки зору не можуть мати протиправну природу. Імунітет – це відхилення від принципу рівності, яке аж ніяк не суперечить даному принципу, оскільки мова йде про законні, правові переваги. Рівність прав не означає, що право не може встановлювати яких-небудь винятків, таких, як імунітет.

Досягти абсолютної фактичної рівності суб'єктів права неможливо. Завжди існуватимуть відхилення від принципу формальної рівності у вигляді імунітету, пільг, привілеїв для кращого забезпечення справедливості в праві. Ще довго конституційні цінності будуть забезпечуватися шляхом встановлення особливих правових статусів для окремих суб'єктів права.

Право, що закріплює рівність усіх перед законом, через об'єктивні і суб'єктивні причини встановлює і підтримує нерівність. Якщо загальний (конституційний) статус громадянина є вираженням формальної рівності, то наявність спеціальних статусів є легальним встановленням фактичної нерівності.

Визнання імунітетів винятками із загальних норм є однією з найбільш суттєвих характеристик цього правового інституту як загальноправової категорії.

Оскільки за своєю юридичною природою імунітети є винятками з загальних правил, в літературі, яка присвячена питанням правових імунітетів, велику кількість суперечок викликає проблема співвідношення правових імунітетів із принципом рівності громадян перед законом і судом, що знайшло своє відображення у багатьох міжнародних і внутрішньодержавних документах і закріплено в ст. 24 Конституції України: «1. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. 2. Не може бути привілеїв чи обмежень за

ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [78]. У Декларації прав і свобод людини, яка прийнята 5 вересня 1991 р. і проголосила цей принцип, підкреслюється, що ніякі особи, соціальні верстви і групи населення не можуть користуватися перевагами і привілеями, що суперечать закону (ст. 3). Закріплюючи принцип рівності громадян перед законом, Конституція України одночасно містить норми, що передбачають винятки із цього правила – відносно недоторканності і відповідальності Президента України, народних депутатів України, суддів (ст. ст. 80, 105, 126 Конституції України).

Норми, вміщені в цих статтях Конституції України, в науковій літературі часто розглядаються, як відхилення від конституційного принципу рівності громадян перед законом і судом. Принцип рівності можна охарактеризувати як юридично закріплену подібність суспільного становища людей, що полягає в їх рівності перед законом.

Розглядаючи рівність, як особливу наукову категорію, Г. В. Мальцев пише, що «правова рівність» охоплює два основні види рівності людей у сфері права – рівність формальна, тобто рівність громадян перед законом, рівноправність, тобто наявність прав, свобод і обов'язків, однакових для всіх громадян, що знаходяться під юрисдикцією держави, її конституції і інших законів» [118, с. 164].

Принцип рівності є загальноправовим принципом, що поширює свою дію на всі без винятку галузі права і законодавства. Він закріплений як у міжнародно-правовому, так і у внутрішньодержавному законодавстві. Принцип рівності – це юридично закріплене однакове суспільне становище людей, яке полягає в їх рівності перед законом.

В. С. Нерсесянц зазначає, що за своєю суттю право – це загальна справедливість, формальна рівність [119, с. 188]. Право гарантує рівність

усіх перед законом і рівність закону для всіх, виступає як реальне вираження справедливості [120, с. 83].

Із принципом рівності громадян перед законом і судом пов'язане і право на захист. В літературі зазначено, що сутність принципу рівності громадян перед законом і судом полягає в рівному праві на захист зі сторони закону [121, с. 48]. Громадяни повинні мати рівний захист з боку закону, причому незалежно від будь-яких обставин, у тому числі від їх правового становища, незалежно від того, чи це свідки, обвинувачені чи потерпілі.

Варто зауважити, що правові імунітети – не єдині винятки з принципу рівності, оскільки в якості таких винятків можуть розглядатися також пільги і привілеї. Правомірність встановлення в законодавстві пільг і привілеїв зазвичай не оскаржується, припускається, що встановлення пільг відповідає принципам соціальної держави, яка неминуче передбачає певні винятки з принципу формальної рівності з метою досягнення рівності фактичної.

В. О. Четвернін, визнаючи необхідність існування пільг і привілеїв, пояснює доцільність їх закріплення в законодавстві через поєднання принципів правової держави (формальна рівність і панування права «в матеріальному сенсі») і соціальної держави (як довільного перерозподілу національного доходу на користь соціально слабких). Він виражає цю закономірність такою формулою: «рівноправність означає заборону привілеїв, а зрівнювання в фактично набутих суб'єктивних правах можливе лише через надання привілеїв» [122, с. 108].

М. С. Бондар і Ю. В. Капранова вважають, що подібні винятки «слід розглядати як частину регулюючої дії конституційного принципу рівноправності: правові переваги у вигляді пільг і привілеїв (позитивні винятки із загального правового статусу) справляють стимулюючий вплив на поведінку людини і громадянина...», ось чому «...суспільно значущий

результат їх встановлення виправдовує допустимі винятки з загального режиму рівноправності» [33, с. 47–50].

Таким чином, можна зробити висновок, що існування пільг і привілеїв не розглядається ні в юридичній літературі, ні в законодавстві як відхилення від принципу рівності всіх перед законом і судом.

Відносно правового імунітету думки вчених не настільки однозначні. Аналіз сучасних теоретичних робіт із питань правових імунітетів в аспекті проблеми співвідношення правових імунітетів із принципом рівності перед законом і судом дозволяє виділити серед багатьох точок зору три основні варіанти вирішення цієї проблеми. Відмінність у поглядах зумовлена неоднаковим вирішенням питання про допустимість встановлення в законодавстві яких-небудь винятків із загального принципу.

Одні вчені вважають, що правовий імунітет за своєю природою – це порушення принципу рівноправності. Основою такого підходу є погляд на правовий принцип як на загальне правило, що має абсолютний характер і не допускає яких-небудь винятків із нього. При цьому існування винятків, на думку прихильників цієї позиції, уже свідчить про порушення даного принципу, а відповідно про обмежений характер дії загального правила.

В. Басков, також негативно оцінюючи правові імунітети, характеризує їх як «індульгенції», мета яких – відділити діячів того чи іншого державного органу «від іншої частини трудящих» [123, с. 23], і робить висновок, «наскільки далекі ми від конституційного принципу рівності всіх і кожного перед законом і судом». На його думку, за наявності одного винятку з загальних правил, їх не існує, а тому, яке б високе суспільне чи державне становище громадянин не займав, він, скоївши злочин (проступок), повинен нести перед законом і судом відповідальність нарівні з будь-яким іншим громадянином. Тільки в цьому випадку, вважає В. Басков, можна з усією впевненістю стверджувати, що проголошена рівність усіх перед законом і судом – реалія правової

держави, а не пуста декларація [123, с. 23]. Подібні погляди виражає і А. В. Наумов, на думку якого «... «верхи» не тільки законодавчої, але і виконавчої влади серйозно стурбовані отриманням чи не абсолютного імунітету від відповідальності за можливі порушення кримінального порядку, допущені ними за час їх перебування при владі, що без будь-якої незручності відкрито обговорюється, зазвичай під приводом досягнення політичної згоди чи політичної стабільності» [124, с. 250].

Відступ від принципу рівності перед законом і судом, із позиції В. І. Руднева, негативно позначається на етичному кліматі суспільства, призводить до спотворення моралі, формування правового нігілізму і є живильним ґрунтом для злочинів і інших правопорушень [51, с. 32].

У цієї концепції є одна слабкість – автори характеризують правові імунітети як порушення принципу рівності перед законом і судом, що призводить до висновку про порушення норм конституції нормами цієї ж конституції, тобто фактично ставить питання про конституційність конституційної норми. До речі, обидві норми, що суперечать одна одній, мають однакову юридичну силу.

Другий напрямок найбільш широко представлений у юридичній літературі. І хоча для обґрунтування своїх поглядів учені використовують різні ідеї, в цілому в основі цієї позиції є визнання правових імунітетів винятками з загального принципу, але ці винятки необхідні для захисту інших соціально важливих цінностей.

Такі російські вчені, як М. І. Лазаревський, О. О. Жилін, С. О. Корф, вважали, що принцип рівності громадян перед законом «не перешкоджає відступати від загального права на користь тих, хто здійснює державну функцію, щоб дати їм можливість здійснювати її нормально» [125, с. 137].

Такий погляд на необхідність існування правових імунітетів, на нашу думку, переважає сьогодні, хоча потреба існування подібних засобів правової нерівності може пояснюватися по-різному.

Польський дослідник А. Лавнісчак розглядає існування правових імунітетів через розмежування таких понять, як «ідеальна рівноправність» та «мінімум рівноправності». Він вважає, що принцип рівноправності вимагає, щоб усе оцінювалося однаково, а це означає, що не повинно бути осіб, які не несуть відповідальності за свої вчинки. Ідеальна рівноправність, підкреслює А. Лавнісчак, – «це, між іншим, повна і беззастережна відповідальність перед однаковими судами». Мінімум рівноправності – це можливість відхилення кожного процесуального імунітету у визначених правом випадках. Досліджуючи правовий імунітет глави держави, А. Лавнісчак стверджує, що саме існування інституту глави держави кидає виклик принципу рівноправності стосовно закону. Проте могутність держави і народу, носієм якого повинен бути монарх чи президент, зауважує автор, цінуються більше, ніж абстрактний принцип [42, с. 149–157].

В. Г. Даєв, вивчаючи імунітети в кримінально-процесуальній діяльності, справедливо зауважує, що положення принципу рівності громадян перед законом і судом не можуть трактуватися як наділення всіх громадян, які беруть участь у судочинстві, рівним правовим статусом, оскільки статус кожного учасника процесу індивідуалізується залежно від виконуваної функції, інтересу, що захищається, та інших обставин. Сутність принципу рівності громадян перед законом і судом, на думку В. Г. Даєва, полягає в рівному праві на захист із боку закону. Це, в свою чергу, не означає, що закон не може встановлювати визначені винятки із загальних правил для окремих осіб з метою забезпечення найбільш ефективного здійснення ними покладених на них державних чи суспільних функцій [121, с. 48].

Позиція авторів, що належать до третьої групи (Л. Д. Кудінов, [126], Р. Х. Якупов [127]), відрізняється тим, що винятки розглядаються ними як необхідна складова будь-якого принципу, а тому і питання про можливість і допустимість таких винятків узагалі втрачає сенс.

Р. Х. Якупов вважає, що «будь- який принцип – це загальне правило з винятками. Ці винятки виступають не в ролі винятку з принципів, а в якості необхідної складової частини його змісту». Ось чому будь-який принцип регулює «співвідношення двох систем правових норм, що знаходяться в стані конкуренції, – загальних і виняткових...» [127, с. 73–80].

Отже, на підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що ставити питання про правомірність правових імунітетів, як винятків із принципу рівності, неприпустимо, оскільки будь-який принцип одночасно з загальним правилом передбачає і винятки з цього правила. Винятки є невід'ємним компонентом права як особливого регулятора суспільних відносин.

Є. В. Тілежинський стверджує: «Фактична рівність суб'єктів права не досяжна. Завжди існують відступи від принципу формальної рівності у вигляді пільг, привілеїв...» [128, с. 5].

Із вищенаведених варіантів вирішення проблеми співвідношення правових імунітетів із принципом рівності громадян перед законом і судом більш аргументованим є другий підхід. Вважаємо, що конституційний принцип рівності, як і будь-який інший принцип, є загальним правилом із винятками, які виступають не як винятки з принципів, а як необхідна складова частина його змісту.

У цьому випадку важливе значення має суворе цільове призначення правового імунітету, його безпосередня спрямованість на забезпечення виконання міждержавних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків. Якоюсь мірою це виправдовує відступи від принципу рівноправності громадян перед законом і судом, що виникають при використанні цього юридичного засобу.

На думку В. А. Задорожної, зміст норми-винятку з принципу рівності громадян перед законом і судом повинен відповідати поставленим перед нею завданням і не перешкоджати реалізації призначення кримінального

судочинства, а також не суперечити його системі. Норма-виняток із принципу рівності всіх перед законом і судом повинна мати меншу сферу застосування, ніж принцип рівності всіх перед законом і судом, і рівну з ним юридичну силу [129, с. 10].

Розглянувши погляди науковців з даної проблематики, ми доходимо висновку, що імунітет, який надається Президенту України, депутатам Верховної Ради України, суддям всіх інстанцій, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, є винятком із конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом. Це необхідно для захисту інших конституційно-правових цінностей.

Виконуючи важливі функції для суспільства і держави, посадові особи потребують відповідного захисту з боку держави. Це і є імунітет. Він гарантує правову безпеку і незалежність високопосадовців. Скасування імунітету чи його суттєве обмеження є великою небезпекою для держави.

На наш погляд, саме з такої позиції необхідно розглядати правовий, у тому числі і конституційно-правовий, імунітет.

Закріплюючи імунітети в праві, законодавець не закладає до них ніякої дискримінаційної функції. Імунітети, як норми-винятки з загальних правил, передбачені як Конституцією України, так і міжнародним законодавством із метою підвищеного правового захисту визначеного кола осіб для забезпечення ефективної діяльності з виконання міжнародних, державних і суспільно важливих функцій, а також для осіб, що потребують додаткового правового захисту з метою збереження моральних і етичних цінностей (імунітет свідка).

На наш погляд, закріплюючи правові імунітети, законодавець повинен обмежувати їх. По-перше, правовий імунітет має мати чітко визначене цільове призначення, яке спрямоване на користь держави, суспільства і кожної конкретної людини. По-друге, сфера застосування

правового імунітету не повинна бути занадто широкою, щоб не перетворювати відступ від рівності в правило.

Висновки до розділу 2

Правовий імунітет є юридичним винятком, який створює спеціальний режим суб'єкту права, наділяючи його додатковими гарантіями при притягненні до юридичної відповідальності чи виконанні визначених обов'язків у зв'язку із здійсненням суб'єктом важливих міжнародних, державних і суспільних функцій, що мають значення як для міжнародної спільноти, так і для держави і суспільства в цілому.

Імунітет є винятково правовою категорією, оскільки реалізується на основі конкретних юридичних норм. Він є абсолютною правовою цінністю.

Визначення цілей та функцій імунітету дає змогу ширше вивчити його природу, призначення.

Метою імунітету є встановлення додаткових перешкод для притягнення особи до відповідальності та можливості протиправного впливу на неї. Прогалиною українського законодавства є відсутність чітких вказівок на цілі надання імунітетів. Функції імунітету: гарантійна, стимулююча, компенсуюча.

Правовий імунітет складається з правової недоторканності, індемнітету (невідповідальності), імунітету свідка. У складі індемнітету, зокрема парламентського, входить і другий елемент – винагорода депутатів за парламентську діяльність.

Матеріально-процесуальна природа імунітету пояснюється тим, що він або повністю звільняє від відповідальності, або встановлює спеціальні гарантії і переваги при притягненні до відповідальності і виконанні відповідних обов'язків.

Співвідношення категорій «імунітет», «привілей» і «пільга» дає змогу зробити висновок, що ці категорії є винятками із загальних норм, елементами спеціального статусу, засобами доповнення прав і свобод

суб'єкта, особливими специфічними можливостями юридичного характеру. Відрізняються дані категорії соціальним призначенням і метою надання, колом осіб, на які вони поширюються, а також сферою застосування.

У чинному законодавстві України не проведено чіткого розмежування понять «іmunітет» та «недоторканність». Проте недоторканність є складовою частиною іmunітету і співвідноситься з ним, як одиничне із загальним.

Відповідно до Конституції України, правовим іmunітетом у нашій державі користуються Президент України, народні депутати та судді.

Іmunітет у конституційному праві України – це самостійний правовий інститут, сукупність норм, які звільняють визначених Конституцією та законодавством України суб'єктів від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності, встановлюють особливі, ускладнені і відмінні від загальних правові процедури притягнення до юридичної відповідальності з метою забезпечення виконання суб'єктами іmunітету відповідних державних і суспільних функцій.

У конституційному праві вважаємо за доцільне проводити класифікацію іmunітету за такими критеріями, як: суб'єкти, які мають іmunітет, чисельність осіб, які володіють іmunітетом, час, спосіб набуття іmunітету. Така класифікація в конституційному праві є новою та сприятиме узагальненню інформації про систему іmunітетів у цій галузі права.

Класифікувати іmunітет можна за різними критеріями. Виділяють міжнародний, державний та суспільний іmunітети.

Міжнародний, у свою чергу, поділяється на дипломатичний, консульський, іmunітет міжнародних організацій, іmunітет осіб, що користуються міжнародним захистом. Дипломатичний іmunітет складається з особистого іmunітету дипломатичних агентів, членів їх

сімей, осіб адміністративно-технічного, обслуговуючого персоналу і домашніх представників співробітників представництв.

Дипломатичний і консульський імунітет поділяється на імунітети консульств і представництв у цілому як органів держави; імунітети співробітників представництв і консульств.

Державним імунітетом володіють Президент України, народні депутати, судді всіх інстанцій, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Є ще й інші критерії класифікації правових імунітетів: залежно від сфери здійснення імунітету (міждержавні та внутрішньодержавні); за нормативним характером (матеріально-правові та процесуально-правові); за об'єктами (імунітет свідка); за суб'єктами (імунітет держави).

Імунітет класифікують ще й за галузями права. Спільною ознакою всіх цих різновидів є те, що імунітет виступає як своєрідний правовий засіб, який регулює різні відносини і знаходить своє безпосереднє вираження у винятках із чинного законодавства і правових відхиленнях, що встановлюються спеціальними юридичними нормами.

Одним із важливих принципів правової держави, що закріплений у ст. 24 Конституції України, є рівність усіх перед законом і судом. Він гарантує кожному члену суспільства однакові можливості для реалізації конституційних прав і свобод та покладає рівні обов'язки. Таким чином створюються рівні умови притягнення до юридичної відповідальності всіх правопорушників незалежно від соціального статусу і посадового становища.

Проте законодавством України передбачено інститут недоторканності для окремих вищих посадових осіб. У суспільній свідомості імунітет розглядається як відхилення від правових принципів справедливості, рівності громадян перед законом і судом. Однак правовий імунітет є законним правовим засобом, за допомогою якого держава забезпечує підвищений правовий захист у сфері юридичної

відповідальності – сфері, де найбільш гостро сприймається яка-небудь нерівність, навіть якщо вона базується на законі.

Правовий імунітет не можна розглядати як засіб, що створює особливу групу «недоторканих». Це не є порушенням принципу рівності всіх перед законом і судом. Завданням імунітету в конституційному праві України є забезпечення виконання суб'єктом своїх функцій, що мають велике значення для суспільства в цілому, приносять користь йому. Імунітет є лише інструментом, який полегшує і гарантує здійснення суб'єктом своїх обов'язків. Обсяг імунітету визначається умовами соціального і політичного життя кожної країни.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІМУНІТЕТУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

3.1 Зловживання конституційно-правовим імунітетом

При реалізації суб'єктивного права інтереси і потреби суб'єкта переводяться зі сфери бажаного в сферу дійсного. Суб'єктивне право підкріплює цільові установки суб'єкта за допомогою державної волі, надає їм визначеності. Суб'єктивне право розширює можливості особи, підвищує цінність її особистості. Багато дослідників убачають у суб'єктивному праві можливість, встановлену і санкціоновану державою, забезпечену його примусовою силою. Так, С. С. Алексєєв писав, що суб'єктивне право – це «властива уповноваженій особі з метою задоволення її інтересів міра дозволеної поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб» [130, с. 118].

Суб'єктивне право передбачає певну свободу уповноваженої особи. Суб'єкту дозволено самостійно вирішувати «долю» належного йому права. Розпорядження правом – це виняткова прерогатива суб'єкта-правовласника, що діє незалежно від кого- або чого-небудь. У літературі підкреслювалося, що суб'єктивні права закріплюють свободу, ініціативу і самостійність осіб-носіїв права [130, с. 119].

Свобода неминуче властива кожному суб'єктивному праву, виступає одночасно як конструктивний і деструктивний фактор. З одного боку, не володіючи всією повнотою прав, неможливо претендувати на те благо, на той результат, що зумовлені володінням суб'єктивним правом, а з іншого боку, нічим не пов'язана і не обмежена свобода швидко переростає у вседозволеність з усіма наслідками, які звідси випливають.

Явище зловживання правом пояснюється через іманентно властиві самому праву властивості. Іншими словами, зловживання правом є негативною супутньою властивістю будь-якого суб'єктивного права.

Суб'єктивне право – це те, що надає суб'єкту дозволеність, реалізація якої може об'єктивно завдати незручностей іншим особам.

Х. А. Текаєв визначає зловживання правом, як «...неправомірну поведінку, що виявляється в здійсненні уповноваженою особою свого суб'єктивного права за допомогою таких форм, способів, засобів реалізації, які виходять за межі обсягу даного права» [131, с. 113].

Принцип безперешкодного здійснення прав полягає ще й у тому, що належне особі право покладає обов'язок його здійснювати. У цьому полягає відмінність права від посадових повноважень – прав, які посадові особи не тільки можуть, але і зобов'язані здійснювати.

Введення поняття «зловживання правом» у сферу правового регулювання суспільних відносин обмежує дію принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом», що стає причиною зловживань не тільки з боку фізичних осіб і організацій, але і з боку державних органів, посадових осіб, що застосовують право і дають оцінку поведінки суб'єкта з точки зору дозволеності. Відособлено в цій сфері знаходяться особи, які володіють конституційно-правовим імунітетом. Як уже було сказано, імунітет у конституційному праві України – це самостійний правовий інститут, сукупність норм, які звільняють визначених Конституцією та законодавством України суб'єктів від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності, встановлюють особливі, ускладнені і відмінні від загальних правові процедури притягнення до юридичної відповідальності з метою забезпечення виконання суб'єктами імунітету відповідних державних і суспільних функцій. Однак обсяг конституційно-правового імунітету, який надається відповідним особам, повинен відповідати ролі цих осіб у житті держави і суспільства і не повинен перетворюватися із засобу підвищеного правового захисту в особисті привілеї, в необмежену свободу дій, у вседозволеність.

Використовуючи надані Конституцією України гарантії, особи, які володіють конституційно-правовим імунітетом, у супереч із призначенням

цих гарантій в особистих та/або політичних цілях формально не порушуючи правових заборон і приписів, можуть зловживати ними, що є особливо соціально небезпечним за своїми наслідками різновидом зловживання правом.

Однак зловживання імунітетом має ряд істотних особливостей.

Практика функціонування майже всієї системи органів публічної влади України свідчить, що їх владна діяльність досить часто поєднується зі зловживанням права, у тому числі і зловживанням тими конституційними гарантіями, якими наділила їх держава. Насамперед це виявляється у використанні носіями владних повноважень правових можливостей, наданих їм Конституцією та законами України, для досягнення зовсім інших соціально значущих (найчастіше – соціально шкідливих) результатів, ніж ті, заради яких було прийнято відповідні конституційно-правові норми. Внаслідок подібного зловживання правом завдається суттєва шкода не лише правам, свободам і законним інтересам громадян, а й державі та суспільству загалом, оскільки виникає небезпека руйнації правової системи, ставиться під загрозу стабільність конституційного ладу, спотворюється сутність головних правових принципів, що становлять його засади, порушується встановлений порядок функціонування всього державно-правового механізму, всієї системи конституційно-правових відносин.

Зловживання правом засноване на невиправданому використанні суб'єктивного права як міри можливої поведінки індивіда. Діяльність осіб, що зловживають конституційно-правовим імунітетом, має дещо іншу першооснову, пов'язану передусім із публічно-правовим характером їх діяльності. Публічність статусу таких осіб зумовлена їх безпосередньою участю в управлінні суспільними процесами, де влада виступає в ролі головного регулятора. При цьому не має значення, чи наділений такий суб'єкт владою формально або ж він безпосередньо впливає на неї. У будь-якому випадку він використовує закладені в Конституції України

гарантії в особистих інтересах та/або інтересах певної політичної сили. У даному випадку можливості, надані імунітетом, стають засобом досягнення конкретних цілей.

Зловживання конституційно-правовим імунітетом має специфічне коло суб'єктів-носіїв. Особи, які здійснюють таке зловживання, повинні бути безумовно наділені конституційно-правовим імунітетом: Президент України, народні депутати, судді, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, які є відповідним винятком з конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом.

Зміст публічно-правових можливостей закріплено в правових нормах і являє собою сукупність прав і обов'язків уповноважених осіб. Особливість правового регулювання діяльності подібних суб'єктів полягає в тому, що об'єктивно визначене законом право діяти від імені суспільства і держави одночасно є обов'язком, який повинен бути ними виконаний в інтересах держави з метою публічного регулювання суспільних відносин. Порядок реалізації публічної влади та юридичні гарантії (імунітети), що надаються особі, формально-визначені правовими нормами.

Об'єктивна (зовнішня) сторона зловживання конституційно-правовим імунітетом характеризується також певними особливостями.

По-перше, якщо при зловживанні правом суб'єкт правовідносин усіма своїми діями намагається показати іншим, що діє законно, не порушує норми та принципи права і тим самим ніби створює навколо себе ілюзію правомірної поведінки, то при зловживанні конституційно-правовим імунітетом ця зовнішня сторона діяння в деяких випадках доповнюється явним проявом неповаги до права, заперечення його як цінності, свідомим ігноруванням норм та принципів права.

Яскравими прикладами такого зловживання є зловживання дипломатичним імунітетом як різновидом конституційно-правового імунітету.

На підтвердження цього наведемо деякі факти.

1) У 1979 році посол Бірми в Шрі-Ланці дізнався, що його дружина завела коханця, і застрелив зрадницю. Після цього він розвів у дворі посольства похоронне багаття (у Бірмі така традиція визнається абсолютно законною) і спалив дружину на очах у здивованих представників преси і поліції. Всі знали про вбивство, але через горезвісну дипломатичну недоторканність зробити нічого не могли. Ця людина не тільки не відповіла за свій злочин – він так і залишився послом Бірми в Шрі-Ланці [132].

2) Дипломатична недоторканність використовується не лише в тих випадках, коли потрібно уникнути неприємностей, пов'язаних зі злочинами. Іноді дипломати використовують свій імунітет і для безкарного порушення всіляких дрібних правил, наприклад, штрафів за паркування. Автомобіль дипломата іншої держави має, як відомо, особливий номерний знак. Рідко який поліцейський посміє виписати для такої машини штраф, навіть якщо вона залишена господарем посеред жвавої вулиці. А навіть якщо і посміє, то дипломат має повне право просто проігнорувати квитанцію. У період між 1997 і 2002 роками дипломатам із консульств та ООН тільки в Нью-Йорку було виписано 150 000 штрафів, які залишилися неоплаченими. Це виходить приблизно по 70 штрафів на день на загальну суму 17 мільйонів доларів. Найбільше штрафів припало на російських дипломатів – 32 тисячі неоплачених квитанцій. Кувейт виявився чемпіоном за кількістю порушень – на один дипломатичний паспорт було виписано 246 квитанції [132].

Суб'єкт конституційно-правового імунітету, зловживаючи ним, здійснюючи надані йому виняткові правові гарантії, всупереч призначенню права, порушуючи межі здійснення прав, діє невільно з точки зору юридичної свободи, оскільки своєю поведінкою обмежує, звужує або в інший спосіб посягає на свободи інших учасників правовідносин.

Зловживання конституційно-правовим імунітетом є соціально шкідливим явищем, тобто таким, що заподіює шкоду. Наявність шкоди при такому зловживанні правом не може бути зведена винятково до майнової шкоди, збитків, до прямих негативних наслідків. Таким чином, зловживаючи своїм правом, суб'єкт, наділений конституційно-правовим імунітетом, усвідомлюючи свої дії, завдає або створює реальну загрозу завдання майнової, соціальної, моральної, політичної та іншої шкоди суспільним відносинам, авторитету держави в цілому.

Із суб'єктивного (внутрішнього) боку зловживання конституційно-правовим імунітетом характеризується нами як певний тип ставлення до права, якому притаманні специфічні риси.

По-перше, зловживання, як одна із форм правового нігілізму, припускає ставлення до права як до засобу досягнення певних цілей, що найчастіше не мають до ідеї права ніякого стосунку. При зловживанні правом цілі, якими керується суб'єкт правовідносин, не мають визначального значення для кваліфікації. Ними можуть бути: корисливі мотиви, заподіяння шкоди іншим особам (у випадку шикани), затягування процесу, створення перешкод для реалізації прав та свобод іншим особам тощо [133, с. 351].

Правова суть зловживання конституційно-правовим імунітетом полягає в тому, що право на використання (здійснення) гарантій у сфері здійснення діяльності суб'єктів імунітету та особлива процедура притягнення таких осіб до відповідальності використовується не за призначенням, а перетворюється в засіб досягнення цілей, що мають дуже далеку причетність до істинного призначення права.

По-друге, вважаємо, що зловживання конституційно-правовим імунітетом відбувається в умисній формі. Зловживаючи конституційно-правовим імунітетом, особа порушує свободу інших суб'єктів, виявляє неповагу до права, ігнорує загальне призначення права і несумлінно,

недобросовісно використовує виняткові правові гарантії, керуючись при цьому егоїстичними, корисливими спонуканнями (намірами).

Проаналізувавши істотні ознаки зловживання правом, які відображають його суть, сформулюємо визначення поняття «зловживання правом».

Зловживання правом – це соціально шкідливе явище, яке відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає в намаганні суб'єкта правовідносин створити ілюзію (видимість) правомірного використання права при скоєнні ним умисних діянь, спрямованих на порушення об'єктивних меж здійснення права та внутрішніх (спеціальних) меж зовнішнього розсуду.

Сьогодні особливо актуальними є питання, пов'язані зі зловживаннями у сфері депутатської діяльності, зокрема депутатської недоторканності.

Саме на аналізі цього конституційно-правового імунітету та зловживань ним і зосередимо свою увагу далі.

Депутатський імунітет – це пов'язана з веденням парламентаризму гарантія здійснення депутатської діяльності, яка закріплена в ст. 80 Конституції України, ч. 1 якої передбачає, що народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність [134, с. 22].

Роль народних обранців у політичному житті суспільства важко переоцінити. Народ повинен мати своїх представників, що виражають думку визначеної більшості. Слід усе ж таки відзначити, що ці обранці також є її невід'ємною частиною. Установлення в законодавстві правового імунітету членів парламенту зумовлено представницькою природою парламенту і депутатського мандату, особливими функціями представництва, які виконують депутати, і їх діяльністю щодо здійснення державної влади, що вимагає як наділення депутатів широкими повноваженнями, так і надання їм комплексу гарантій [135, с. 48].

О. М. Дороніна зазначає: «Сьогодні ми спостерігаємо правову ситуацію, коли існування держав, в основі яких діє парламентаризм, не можна уявити без такого публічно-правового інституту, як депутатський імунітет. Виступаючи гарантом свободи слова і належного безперешкодного здійснення депутатом своїх функціональних обов'язків, депутатський імунітет володіє соціальною цінністю, яка забезпечила це правове явище життєвою стійкістю. Сьогодні депутатський імунітет стає умовою, завдяки якій забезпечується певний принцип устрою державного життя, заснований на незалежній і самостійній ролі парламенту в системі органів державної влади» [136].

З іншого боку, депутатський імунітет є відхиленням від найважливішого конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом. Існуюча правова практика закріплення цього інституту, яка відповідає загальному духу державного устрою і залежить від політичних умов тієї чи іншої країни, специфічна і деколи не скрізь однакова. Це створює відмінності в юридичній конструкції депутатського імунітету, що впливають на практичний обсяг гарантії, що надається, у тому числі в бік необґрунтованого розширення. Виникають зловживання депутатським імунітетом шляхом ухилення від відповідальності парламентарів, винних у скоєнні правопорушень. Внаслідок цього формується негативне суспільне ставлення до даної гарантії не лише з боку населення, яке довірило представництво своїх інтересів недобросовісному депутатові, але і в колі наукового середовища, між ученими-конституціоналістами, які мають у вихідних положеннях своїх висновків не практичний, а теоретичний підхід. Отже, осмислення теоретичної основи депутатського імунітету, аналіз його змісту, спеціальних ознак є важливими і актуальними питаннями теорії і практики системи парламентського права, а саме: який обсяг депутатського імунітету дозволить забезпечити необхідну міру захисту незалежної ефективної депутатської діяльності,

але не допустить зловживань, що відвертають відповідальність парламентаря за винні дії [136].

У світі спостерігається тенденція до поступового обмеження та звуження депутатської недоторканності. В Україні також здійснюються спроби внесення конституційних змін щодо обмеження депутатської недоторканності. Проблемним питанням є відсутність чіткого розуміння меж депутатської недоторканності. Недоторканність тлумачать, як повну невідповідальність народних депутатів силі та духу законів.

У нашій державі надзвичайно гостро стоїть питання конституційного реформування інституту депутатського імунітету. Конституція України (ч. 3 ст. 80) передбачає фактично необмежений ніякими параметрами депутатський імунітет, що, в свою чергу, веде до абсолютизації цієї правової гарантії, до численних фактів зловживання народними обранцями депутатською недоторканністю. Під зловживанням депутатською недоторканністю розуміємо вчинення народним депутатом умисних дій всупереч призначення цієї конституційної гарантії, якими завдається чи створюється реальна загроза заподіяння шкоди суспільству, державі, правам та свободам людини та громадянина [134, с. 25].

Нетривалий досвід парламентаризму в незалежній Україні показав проблемні моменти у здійсненні депутатами цієї конституційної гарантії. На жаль, у багатьох випадках депутатський імунітет використовується народними обранцями як механізм політичної боротьби, способи уникнення юридичної відповідальності, лобіювання власних інтересів. Останні події у Верховній Раді України, прецеденти вчинення народними депутатами тяжких злочинів свідчать про brutальне зловживання народними депутатами депутатським імунітетом, перетворення їх на так звану «касту недоторканих» [134, с. 22].

Гостра реакція суспільства на проблему депутатської недоторканності сприяла прийняттю Конституційним Судом України Висновку «У справі за зверненням Верховної Ради України про надання

висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб) вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 80, 105, 108 Конституції України)» від 1 квітня 2010 р. № 1-в/2010, який визнано таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України [134, с. 22].

Проблеми імунітету парламентарів вчені вивчали в дореволюційний, а потім у радянський період. Це питання є надзвичайно актуальним, тому що відсутнє чітке розуміння на рівні громадської свідомості змісту та меж депутатської недоторканності. Дана проблема розглядалася у працях таких вчених, як С. А. Авак'ян, О. Є. Кутафін, В. Ф. Погорілко, Л. А. Шалланд, О. О. Жижиленко та інших авторів.

Депутатський імунітет має досить складну природу, що визначає неоднозначність та багаторівневність законодавчого впровадження даного інституту в систему захисту парламентаріїв. Це зумовлює практичну неможливість виділення спільних рис та розробку універсальної термінології, яка б допомогла уникнути неузгодженості при науковому описі проблеми (наприклад, якщо на позначення принципу недоторканності законодавство Німеччини та Іспанії послуговується терміном «імунітет», то в Ірландії, Мальті, Канаді, Великобританії йдеться про «свободу від арешту») [137, с. 16].

Англійський дослідник Т. Е. Мей, даючи визначення депутатському імунітету, намагається розкрити його соціальну сутність. «Парламентський імунітет, – пише він, – це сукупність специфічних прав, що належать кожній палаті колективно і членам кожної палати індивідуально, без яких вони не можуть здійснювати свої функції і які перевищують повноваження інших установ і індивідів» [138, с. 41].

Вітчизняний правознавець В. М. Шаповал визначає «депутатський імунітет» як «звільнення від повинності, недоторканність», «звільнення

від кримінальної та цивільної відповідальності, індивідуально успадковане або набуте членом парламенту» [139, с.78].

Депутатська недоторканність має публічно-правовий характер, служить публічним інтересам і не є особистим привілеєм парламентаря. Її метою є захист депутата від переслідувань, забезпечення виконання ним своїх функцій, тобто сприяє безперешкодній роботі парламенту.

Аналізуючи право депутатської недоторканності, необхідно розмежувати два поняття: «недоторканність» та «іmunітет». На нашу думку, «парламентська недоторканність» співвідноситься з поняттям «депутатський іmunітет», як частина і ціле; водночас «невідповідальність» є складовою частиною «парламентської недоторканності». Парламентська недоторканність – це сукупність правових норм, які регулюють особливу (виняткову) процедуру притягнення парламентаря до відповідальності за згодою парламенту, яка, з одного боку, дозволяє усунути необґрунтовані обвинувачення на його адресу, а з іншого – перешкоджає можливості ухилитися від відповідальності парламентарям, що винні у скоєнні правопорушення.

Парламентська відповідальність поділяється:

- за видами (кримінальна, адміністративна та цивільна відповідальність);
- за обсягом кримінальної відповідальності (абсолютна, обмежена);
- за можливістю затримання на місці скоєння злочину (та, що передбачає, і та, що виключає).

Як зауважує В. Ф. Погорілко, депутатський іmunітет існує майже в усіх країнах світу, але в ньому наявні суттєві відмінності, передбачені конституціями і законами. На думку правознавця, ці відмінності можна поділити на три основні види: щодо кола дій (діянь), на які поширюється депутатський іmunітет; щодо терміну і місця дії депутатського іmunітету; щодо порядку, процедури застосування депутатського іmunітету [140].

Законодавче закріплення недоторканності парламентарів, як одного з найстаріших і традиційних інститутів конституційного права, відбувається у переважній більшості держав на конституційному рівні. Положення про депутатську недоторканність відсутні, зокрема, тільки в Конституціях Боснії і Герцеговини, Королівства Нідерланди, Конституційних актах Держави-Міста Ватикану та Конституційних актах Великої Британії. Конституція Королівства Данія, наприклад, проголошує недоторканність парламенту в цілому, встановлюючи в ст. 34 таку норму: «Фолькетинг користується правом недоторканності. Будь-яка особа, що посягає на його безпеку чи свободу, видає наказ чи виконує наказ, який загрожує Фолькетингу, вважається винною у державній зраді». Усі вищевказані конституції, однак, не забороняють і не виключають встановлення депутатської недоторканності спеціальним законом. Так, Союзна Конституція Швейцарії, прямо не проголошуючи недоторканність депутатів, вказує, що закон її «може передбачити» (ч. 2 ст. 162) [141, с. 134].

Інститут депутатського імунітету в Україні закріплений у ст. 80 Конституції України.

Відповідно до ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним законодавчим органом в Україні є парламент – Верховна Рада України, яка складається з 450 народних депутатів. Недоторканність народного депутата закріплена в статті 80 Конституції України. Вона є правом та перевагою депутата порівняно з іншими громадянами держави і існує для того, щоб гарантувати незалежність депутата при здійсненні ним своїх повноважень.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 26.06.2003 р. № 12-рп/2003 визначив, що депутатська недоторканність, як елемент статусу народного депутата України, є конституційною гарантією безперешкодного та ефективного здійснення ним депутатської діяльності

(депутатських повноважень). Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер, її мета – не тільки убезпечити народного депутата України від незаконного втручання в його депутатську діяльність, а й сприяти належному функціонуванню парламенту. Депутатська недоторканність передбачає звільнення народного депутата України від юридичної відповідальності у визначених Конституцією випадках та особливий порядок його притягнення до кримінальної відповідальності, затримання, арешту, а також застосування інших заходів, пов'язаних з обмеженням його особистих прав і свобод [142].

Українське законодавство, регулюючи питання підвищеного правового захисту парламентарів, виходить із поєднання принципів невідповідальності і недоторканності депутатів, що спільно утворюють поняття депутатського імунітету, термін «імунітет» у законодавстві не вживається. Замість нього використовується поняття «недоторканність», що, на наш погляд, є термінологічно неправильним.

З аналізу чинного законодавства випливає, що конституційно-правовий імунітет осіб, які виконують важливі державні функції, а відповідно і конституційно-правовий імунітет депутатів Верховної Ради України, містить такі елементи, як невідповідальність і недоторканність, які мають самостійне значення для забезпечення незалежності і ефективності депутатської діяльності, що свідчить про необхідність їх окремого і самостійного розгляду в нашому дослідженні.

Недоторканність депутатів має дві складові частини: індемнітет (невідповідальність) – свобода слова та висловлювань; депутатський імунітет (недоторканність) – свобода від кримінального переслідування. Перший елемент депутатського імунітету англійського походження та є результатом тривалої і поступової еволюції інституту народного представництва. Вперше «привілей» свободи слова депутата парламенту був законодавчо закріплений в англійському Біллі про права 1689 року [143, с. 22–27].

Природа парламентського імунітету полягає в повному захисті депутата при виконанні ним депутатської діяльності, забезпечує її ефективність із метою максимальної реалізації депутатом свого мандату. Саме через представників народу може бути виражена його воля, бо парламент представляє інтереси народу, це його не тільки право, але й обов'язок. Депутати не можуть бути обмежені щодо висловлення суспільної думки.

В. О. Четвернін узагалі вважає, що «депутат парламенту має право в законній формі відстоювати в парламенті будь-які переконання, парламентська більшість може зловмисно прийняти протиправне чи антиконституційне рішення, але парламентарі не підлягають юридичній відповідальності за це» [144, с. 111].

Єдиним і головним знаряддям депутата в парламентській діяльності, що пов'язана з представницькими і законодавчими функціями самого представницького органу, є слово. За допомогою слова депутат представляє і відстоює інтереси народу, що вибрав його, бере участь у політичній боротьбі. Через слово опосередковано реалізується нормовстановлююча функція парламенту, незалежне і безперешкодне використання свободи слова виступає в якості головного способу функціонування законодавчої гілки влади [136].

Індемнітет означає, що депутати не несуть відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах (за винятком відповідальності за образу та наклеп) як у період здійснення депутатських повноважень, так і після закінчення їх терміну. Депутатський індемнітет визнано в усіх країнах [154, с. 78–79]. В англомовних країнах термін «індемнітет» замінено поняттям «привілей свободи слова». Проте у деяких країнах має вузький зміст. Зокрема, в Латвії та Україні – за наклеп та образу. Подібні звинувачення є підставою для судового переслідування депутатів і за Конституцією Греції, проте для цього необхідний дозвіл парламенту.

Свобода висловлювань (індемнітет) передбачає захист від усіх форм відповідальності за дії, вчинені під час виконання депутатських функцій. Тобто депутатів не можна притягнути до цивільної або кримінальної відповідальності за дії, захищені індемнітетом.

Індемнітет захищає парламентарів від будь-яких впливів з боку держави та її органів, а також з боку індивідів, що намагаються чинити незаконний тиск. Це зумовлює звільнення депутатів від участі в судових засіданнях. Крім того, індемнітет передбачає додатковий захист для депутатів під час висловлення позиції, яка суперечить позиції більшості в парламенті. Висловлення позиції виборців, які делегували депутата до парламенту, навіть якщо вони і становлять меншість населення, має велике значення, оскільки вони мають право на частину національного суверенітету в умовах плюралістичної демократії. Це фактично означає, що індемнітет передбачає захист тієї конфігурації парламенту, яка виникла за результатами виборів, а також вираження нею спільної волі громадян [137, с. 13].

Хоча інститут депутатського індемнітету закріплений законодавством практично всіх країн світу (як правило, на конституційному рівні), предмет і межі індемнітету у кожній державі визначаються по-різному. Зазначене, однак, дозволяє виявити певні особливості цієї складової статусу парламентаря, які є характерними для більшості держав [146, с. 13].

По-перше, у більшості країн світу індемнітет має персональний характер – від відповідальності за свої висловлювання і голосування звільняються винятково члени парламенту, а не, наприклад, посадові особи органів виконавчої влади, службовці апаратів парламентів та учасники парламентських розслідувань. Виняток із цього правила складають лише декілька країн, наприклад – Великобританія, Швейцарія, Канада, Нідерланди, Замбія, Кенія та деякі інші [146, с. 13].

По-друге, принцип індемнітету у більшості країн не має абсолютного характеру. Обмеження індемнітету визначаються: місцем виголошення висловлювань (у багатьох країнах депутат не несе відповідальності лише за висловлювання, виголошені в парламенті або його органах), їхнім змістом (у ряді держав депутати на загальних підставах несуть відповідальність за наклеп або образу; в деяких країнах забороняється висловлювати критику або звинувачення на адресу глави держави або суддів); способом виголошення (у деяких країнах депутати не несуть відповідальність за висловлювання, виголошені з парламентської трибуни, однак можуть бути притягнені до відповідальності за ті ж самі висловлювання, але виголошені на прес-конференціях або в інтерв'ю для преси); часом виголошення (в ряді країн на висловлювання, виголошені у міжсесійний період, парламентський індемнітет не поширюється) [146, с. 13].

Оскільки метою індемнітету є забезпечення вільної реалізації депутатами їхніх функцій у парламенті, дія у часі даного привілею зазвичай буває пов'язана з терміном виконання депутатських обов'язків: по-перше, привілей може поширюватися на весь час здійснення депутатом його повноважень (Данія, Фінляндія, Греція, Італія, Хорватія, Норвегія, Австрія, Польща, Румунія, Росія, Словенія, Іспанія, Швейцарія); по-друге, індемнітет діє винятково під час парламентських засідань (Великобританія, Австралія, Канада, Чилі, Єгипет, Філіппіни, Македонія, Нова Зеландія). Виходячи з цього, дія індемнітету може наставати з моменту: а) обрання депутата, за умови, що вибори не було визнано недійсними (Бельгія, Данія, Єгипет, Естонія, Фінляндія, Франція, Греція, Угорщина, Італія, Польща, Румунія, Словенія, Чехія, Швеція); б) складання присяги новообраним депутатом (Аргентина, Кіпр, Австрія, Нідерланди, Швейцарія); в) першого засідання новообраного парламенту (країни, в яких захист індемнітету поширюється винятково на час

парламентських засідань). Захист індемнітету припиняється після закінчення дії депутатського мандату [137, с. 13–14].

При розгляді свободи члена парламенту вільно висловлюватися під час здійснення депутатських повноважень дуже важливо визначити, що є здійсненням таких повноважень. Зазвичай законодавство чітко це поняття не визначає. Однак поле поширення індемнітету та перелік дій, що підпадають під його захист, деталізується у парламентській та судовій практиці. Більш-менш універсальна інтерпретація передбачає дії та обставини, що можуть виникнути під час здійснення мандату та виконання парламентських функцій. Така трактовка зумовлює досить широку інтерпретацію, що уможливорює поширення дії індемнітету на висловлювання поза парламентом. Національні законодавства можуть визначати спеціальні обмеження щодо об'єкта захисту індемнітету залежно від того, де позиція була висловлена. Індемнітет може поширюватися: лише на висловлювання в парламенті або його органах (наприклад Німеччина, Австрія, Кіпр, Естонія, Фінляндія, Індія, Норвегія, Великобританія); лише на висловлювання в залі засідань парламенту (наприклад Таїланд, Малайзія), лише в парламентських комітетах (Бангладеш, Замбія). Індемнітет не поширюється на висловлення в парламенті, якщо вони згодом були повторені на ЗМІ (наприклад Австрія, Білорусь, Бельгія, Канада, Єгипет, Естонія, Індія, Нова Зеландія, Норвегія, Нідерланди, Польща, Чехія, Великобританія). Законодавство може не містити конкретних вказівок, які саме дії захищаються індемнітетом (наприклад у Конституції Іспанії немає такої вказівки), однак їх зміст впливає із самої природи цього привілею. Законодавство деяких країн поширює дію індемнітету на публічну непарламентську активність депутатів – виступи в медіа, виборчі декларації, політичні дебати. Проте такі норми не є універсальними: в Люксембурзі, Італії та Іспанії заяви, зроблені в межах позапарламентської політичної та партійної активності, індемнітет не захищає [137, с. 14].

Отже, на підставі аналізу практики країн світу було виділено два основні критерії, які дозволяють розмежувати висловлення депутатом власної думки та оприлюднення позиції, сформованої під час здійснення ним депутатського мандату. По-перше, має значення місце озвучення позиції. Усе, що депутат говорить, виступаючи на пленарних засіданнях, під час роботи в комітетах, перебуваючи в інших органах влади, є здійсненням його повноважень як члена парламенту. Крім того, зустрічі фракцій також є різновидом парламентської діяльності депутата, а тому під час них індемнітет діє. По-друге, важливим є те, чи виступає депутат від імені парламенту, чи як приватна особа [137, с. 14].

Так, в Італії депутат не несе відповідальність за голосування, погляди, висловлену думку та інші дії при здійсненні мандату, а в Чехії, Японії невідповідальність поширюється тільки на дії в парламенті, палатах чи їх органах.

Так, наприклад, стаття 80 Конституції України встановлює, що народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування чи висловлювання в парламенті та його органах. З точки зору конституційно-правової відповідальності форма висловлювання думки (усно чи письмово), як правило, не має значення (стаття 71 Конституції Королівства Нідерланди, стаття 57 Федерального конституційного закону Австрійської Республіки). Водночас у юридичній літературі справедливо зазначено, що імунітет встановлюється в інтересах парламенту, а не в особистих інтересах його членів [41, с. 118].

Проте зловживання невідповідальністю, як і правом, недопустиме і повинно передбачати застосування санкцій. Так, стаття 46 Основного закону ФРН, звільняючи депутата від відповідальності за голосування чи висловлювання в Бундестазі чи його комітеті, робить виняток стосовно «наклепницьких образ». А згідно зі ст. 66 Конституції Республіки Армєнія невідповідальність депутата не поширюється на випадки наклепу чи образ.

В Україні депутатський індемнітет розглядається в двох аспектах:

1. Як невідповідальність народного депутата України – депутат не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп (ч. 2 ст. 80 Конституції України).
2. Як винагорода народному депутату за його парламентську діяльність, згідно зі ст. 33 Закону України «Про статус народного депутата України», передбачена оплата праці в розмірі, встановленому Верховною Радою України [147].

Депутат щомісячно отримує зарплату та встановлені законом надбавки, йому відшкодовуються всі витрати, що пов'язані з виконанням депутатської діяльності.

Винагорода народного депутата має на меті дати йому можливість повністю присвятити себе виконанню своїх представницьких функцій і здійснювати їх майже незалежно, оскільки це було б важко за відсутності матеріального забезпечення [147].

Наведені аргументи дають, на наш погляд, достатньо підстав для твердження про необхідність захисту парламентаря при висловленні думок, вираженні позиції і здійсненні інших дій, що відповідають статусу депутата. Необхідність закріплення в законодавстві цього елемента правового імунітету парламентаря практично не оспорується, навпаки, зазначається, що імунітет виправданий настільки, наскільки він поширюється «на все сказане, написане чи здійснене членом законодавчих зборів під час звичайного виконання ним своїх офіційних обов'язків,... котрі не могли бути здійснені ніким, крім члена парламенту» [41, с. 114]. Невідповідальність як елемент правового імунітету дає можливість парламентарю вільно виступати в парламенті і поза ним, висловлювати

свої думки в актах, що надаються ним у парламент, вільно голосувати [12, с. 180–181].

Отже, індемнітет (невідповідальність) поширюється на діяння при здійсненні депутатських повноважень. Парламентарій не переслідується за вираження думки, голосування, висловлювання. Депутат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за висловлювання в парламенті і за голосування, оскільки вони здійснюються в силу самого мандата. У ст. 80 Конституції України зазначено, що народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Це положення деталізується нормою ст. 10 Закону України «Про статус народного депутата України», де вказано, що голосування та позиція, висловлена народним депутатом у роботі Верховної Ради України та її органів, не може бути предметом розгляду у Верховній Раді України та її органах. За Президентом України і суддями право на індемнітет не закріплено.

Другим елементом правового імунітету депутатів є недоторканність. На основі депутатського імунітету (недоторканності) члени парламенту користуються захистом представницького органу від арешту і деяких інших процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням особистих прав і свобод, а також від судового переслідування на підставі порушення кримінальної справи. А. Д. Басков зазначає, що із депутатською недоторканністю «пов'язують ріст безкарної корупції, моральний розклад народних обранців, появу законів, що суперечать не тільки інтересам народу, але і здоровому глузду...» [13, с. 160].

Депутатська недоторканність є складним нормативно-правовим комплексом, який складається із взаємопов'язаних елементів, кожний із яких є предметом самостійного дослідження. Перш за все визначимо основні елементи депутатської недоторканності, що закріплені в

законодавстві, потім визначимо не вирішені, на наш погляд, або, що потребують додаткового опрацювання, питання принципового характеру.

Основи депутатської недоторканності закріплені в ст. 80 Конституції України: «Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані» [78].

Рішенням Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 у справі про депутатську недоторканність було дано офіційне тлумачення змісту статті 80 Конституції України, згідно з яким притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину. Згода Верховної Ради України на притягнення депутата до кримінальної відповідальності має бути одержана до пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину.

Стаття 27 Закону України «Про статус народного депутата України» суттєво розширює зміст положень ст. 80 Конституції України. Зокрема, відповідно до частини другої цієї статті обшук, огляд особистих речей і багажу, транспорту, житлового і службового приміщення народного депутата України, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, які відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, допускаються лише у разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Таким чином, ч. 2 ст. 27 Закону фактично унеможливує проведення без згоди парламенту низки важливих слідчих дій на етапі

після порушення кримінальної справи і до пред'явлення депутату обвинувачення. Ця обставина дає можливість проникнути в депутатський корпус злочинним особам. Такий стан справ у правовому полі України, коли Закон України «Про статус народного депутата України» суперечить Конституції України у частині розширеного трактування принципу недоторканності народного депутата України, а також у частині декларованого Конституцією України принципу рівності громадян перед законом є недопустимим і потребує негайного усунення вказаної суперечності.

Норми Закону України «Про статус народного депутата України» ще більше поглибили невідповідність обсягу депутатської недоторканності конституційним реаліям. Виникла парадоксальна ситуація, коли навіть здійснення оперативного розслідування злочинів, суб'єктом яких є народний депутат України, неможливе без згоди Верховної Ради України на притягнення його до кримінальної відповідальності. Ця згода має спиратися на аргументовані докази наявності складу злочину. Таким чином, склалися умови для абсолютної безкарності народного депутата України [134, с. 25].

Загальна декларація прав людини (1948 р.) у ст. 10 проголосила, що кожна людина для визначення своїх прав та обов'язків і встановлення обґрунтованості висунутого проти неї кримінального обвинувачення має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справу було розглянуто незалежним і безстороннім судом прилюдно й з дотриманням усіх вимог справедливості. Отже, судові органи посідають центральне місце в державному механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. Абсолютний депутатський імунітет є своєрідною формою обмеження прав і свобод, зокрема права на захист прав і свобод людини та громадянина судом (ст. 55 Конституції України). Недопустимість збереження інституту депутатської недоторканності в такому обсязі має й деякі інші підстави [134, с. 25–26].

У зв'язку з цим актуальною є думка щодо поступового обмеження депутатського імунітету. Ця тенденція об'єктивно має знайти відображення в Конституції і законодавстві України.

На наш погляд, у сучасних умовах депутати Верховної Ради України повинні самостійно ініціювати процес внесення поправок до Конституції України і відмовитися від імунітету щодо важких та особливо важких злочинів. У цьому випадку обмеження імунітету, з одного боку, підвищить авторитет депутатського корпусу, а з іншого – усуне можливість ухилення від обґрунтованої юридичної відповідальності осіб, які використовують статус депутата в подібних цілях.

Законопроект про обмеження депутатської недоторканності вносився неодноразово, проте закон Верховна Рада України досі не прийняла.

У 2010 році Верховна Рада України звернулася до Конституційного Суду України з клопотанням дати висновок щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України. Законопроект пропонував внести зміни до статей 80, 105, 108 Конституції України, корегуючи тим самим у чинній редакції Основного Закону України інститути недоторканності Президента України та народних депутатів України.

Законопроектом пропонувалося виключити зі ст. 80 Конституції України частину першу, яка закріплює депутатську недоторканність; у другій частині слова «за винятком відповідальності за образу чи наклеп» виключити; частину третю викласти у такій редакції: «Народний депутат України не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до набуття чинності обвинувальним вироком суду щодо нього».

На думку Конституційного Суду України, вилучення ч. 1. ст. 80 Конституції України не передбачає скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, не спрямоване на ліквідацію незалежності

чи на порушення територіальної цілісності України та є таким, що не суперечить ч.1. ст. 157 Конституції України. У разі виключення із ч. 2 ст. 80 Конституції України положення «за винятком відповідальності за образу чи наклеп» фактично передбачається звільнення від юридичної відповідальності народних депутатів України за висловлювання у парламенті та його органах, у яких міститься образа чи наклеп. Це призведе до обмеження існуючих прав громадян на повагу до їх гідності, судовий захист про спростування недостовірної інформації щодо себе або членів своєї сім'ї, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації. На думку Конституційного Суду України, пропоновані зміни до ч. 3 ст. 80 Конституції України не передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, не спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України та є такими, що не суперечать вимогам ч. 1 ст. 157 Конституції України.

Отже, Конституційний Суд України дозволяє обмежувати недоторканність депутатів, як і пропонувалося у законі, а також пропонує викласти відповідну статтю Конституції в іншій редакції: «Народний депутат України не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до набуття чинності обвинувальним вироком суду щодо нього» [148].

20 червня 2012 року Верховна Рада України направила в Конституційний Суд України проект закону від опозиції про внесення змін до Конституції України, що стосуються недоторканності народних депутатів, Президента України і суддів. 10 липня 2012 року Конституційний Суд України прийняв рішення, яким визнав неконституційним законопроект опозиції про внесення змін до Конституції в частині зняття недоторканності з Президента України і суддів і конституційним – у частині зняття недоторканності з народних

депутатів. Конституційний Суд України хоч і визнав конституційними передбачені законопроектом зміни до ст. 80 Конституції, якими пропонується вилучити норми про те, що депутатам Верховної Ради України гарантується недоторканність і при цьому зберегти положення про депутатський індемнітет – депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України.

Як зазначив суддя Конституційного Суду України Андрій Стрижак, Конституційний Суд України уже неодноразово розглядав і давав висновки до законопроектів, що передбачають скасування й обмеження депутатської недоторканності, однак після цього їх так і не було парламентом прийнято і реалізовано. Крім того, він розкритикував депутатів Ради за зловживання ними правом направляти в суд на оцінку аналогічні за змістом проекти законів [149].

Суддя також вважає надмірно широким визначення в Конституції поняття депутатської недоторканності порівняно з недоторканністю суддів. Він нагадав, що депутатів Ради, відповідно до Основного закону, не може бути без згоди парламенту притягнуто до кримінальної відповідальності, затримано або заарештовано, а суддів, у свою чергу, не може бути без згоди Ради затримано або заарештовано до винесення обвинувального вироку суду. А. Стрижак пояснив, що, виходячи з даних норм Конституції, проти суддів можна порушувати кримінальні справи, розслідувати їх без згоди парламенту, тоді як проти депутатів цього зробити не можна [149].

Стосовно цього Висновку Конституційного Суду України висловлена і окрема думка судді цього ж суду М. А. Маркуш. Вона вважає неконституційним скасування депутатської недоторканності, оскільки недоторканність народного депутата України є органічною складовою його конституційного статусу і має на меті забезпечення умов для виконання, покладених на нього Конституцією та законами України

повноважень. На її думку, Конституційний Суд України застосував неоднаковий підхід до осіб, які мають особливий статус. Даний Законопроект щодо виключення ч. 1 та ч. 3 статті 80 Конституції України про гарантію депутатської недоторканності є таким, що суперечить вимогам статті 157 Конституції України.

М. А. Маркуш вважає: «Пункт 1 резолютивної частини Висновку не узгоджується з міжнародною практикою. Європейська спільнота у квітні 2000 року сприйняла Всеукраїнський референдум, яким пропонувалося визначитися стосовно скасування депутатської недоторканності, як загрозу парламентаризму. Цей референдум викликав негативну реакцію ПАРЕ, яка навіть ставила питання про виключення України зі свого складу. У резолюції від 4 квітня 2000 року ПАРЕ наголосила на особливому значенні депутатської недоторканності для нових демократій – країн, які перебувають на початковому етапі конституційного будівництва, до того ж в умовах, коли не завершено процес формування незалежної судової влади. Певне занепокоєння перспективою подальшого повного скасування депутатського імунітету висловила і Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія). У висновку, затвердженому на її 44-му пленарному засіданні 13-14 жовтня 2000 року, зазначалося, що «існують західні демократії, особливо в межах правової системи звичаєвого права, які не визнають принципу абсолютного імунітету членів парламенту від арешту та затримання, а тільки передбачають імунітет щодо заяв, зроблених у парламенті. В той же час, у цих країнах історично досить давно склалася традиція, за якою свавільний арешт опозиційних політиків є немислимим. Це не збігається з ситуацією в Україні, де демократія є досить молодого та де опозиційні політики висловлюють побоювання щодо їх арешту, якщо вони не будуть захищені цим положенням Конституції України. Це, звичайно, є ситуація, коли свобода думки та волевиявлення парламентарів може бути поставлена під

загрозу». Комісія дійшла висновку, що норми, які регламентують депутатську недоторканність, повинні міститись у конституції» [150].

27 серпня 2012 року Конституційний Суд України виніс Висновок у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 80, 105 Основного Закону України). Цим законопроектом пропонується скасувати депутатську недоторканність, а ч. 3 ст. 80 викласти у такій редакції: «Народний депутат України не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього». У ч. 3 ст. 105 слова «якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту» виключити.

Конституційний Суд України визнав конституційними зміни до ст. 80 та ст. 105 Конституції України. Згідно з Регламентом, зміни до Конституції не можуть розглядатися на останній сесії, тому законопроект, відповідно до законодавства, мав бути включений до порядку денного сесії новообраного парламенту без голосування. Закон із цього питання ще не прийнятий.

Верховна Рада України не підтримала рішення про розгляд 20 червня 2013 року змін до Конституції України про недоторканність депутатів. За проект постанови «Про подальшу роботу над законопроектом про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності» проголосували лише 190 народних депутатів із 401, зареєстрованого у сесійній залі. Даним проектом постанови передбачалося розглянути законопроект щодо позбавлення недоторканності лише народних депутатів, а Президента України та суддів не позбавляти. Зазначений проект постанови був відхилений.

Відповідно до ч. 3 ст. 80 Конституції України передбачено фактично абсолютний депутатський імунітет, не обмежений ніякими параметрами. Зараз без згоди Верховної Ради України парламентар узагалі не може бути затриманий, заарештований чи притягнений до кримінальної відповідальності. Навіть здійснення оперативного розслідування злочинів, суб'єктом яких є народний депутат України, неможливе без згоди Верховної Ради України на притягнення його до кримінальної відповідальності. Ця згода має спиратися на обґрунтовані докази наявності складу злочину. Тобто народні депутати України на даний час є абсолютно безкарні.

Зміст і обсяг депутатського імунітету, а також методи його забезпечення в різних країнах неоднакові.

Депутатський імунітет покликаний забезпечувати ефективну роботу парламентарія з метою максимальної реалізації ним свого мандата. Розглянемо особливості функціонування депутатської недоторканності в деяких країнах. У ряді держав депутати користуються імунітетом лише на парламентських сесіях. Майже в усіх країнах депутати не мають імунітету в разі їх затримання на місці злочину. Проте обсяг депутатського імунітету та підходи до його визначення не є однаковими в різних державах.

Як і парламентський індемнітет, парламентський імунітет у більшості зарубіжних країн не має абсолютного характеру. При цьому протягом останніх десятиліть підходи до визначення меж парламентського імунітету зазнають постійних змін. Так, держави Центральної та Східної Європи, в яких розбудова демократичних інститутів розпочалась на початку 90-х років, закріпили в конституціях розширений підхід до визначення змісту парламентського імунітету – депутат не може бути заарештований, затриманий або підданий іншим заходам, що обмежують його свободу, без отримання згоди парламенту (як правило, за єдиним винятком – затримання на місці скоєння злочину –

in flagrante delicto). Парламенти окремих із цих держав пішли навіть далі і заборонили не лише застосування до депутата заходів, які обмежують його особисту свободу, але і можливість порушення кримінальної справи, проведення слідчих та процесуальних дій тощо. На перших етапах розвитку демократії, особливо в умовах намагання публічної адміністрації посилити свою роль у системі органів державної влади, поставити парламент у залежне становище, застосування такого підходу може вважатись виправданим [146, с. 17].

В Австрії, Греції, Італії депутатська недоторканність не поширюється на депутатів, які були затримані під час скоєння або на місці скоєння злочину. А от у Конституції Російської Федерації встановлено, що на депутатів Державної Думи – членів Уряду не поширюються гарантії депутатської недоторканності в частині відповідальності за діяння, пов'язані з виконанням службових обов'язків.

Територіальна сфера дії конституційної недоторканності депутатів національних парламентів, очевидно, обмежується територіальною юрисдикцією відповідних держав, хоча жодна конституція не містить прямих вказівок щодо цього. Деякі конституції, утім, обмежують сферу дії депутатської недоторканності стінами парламенту. Практично всі акти, що встановлюють недоторканність членів представницьких органів, прямо чи опосередковано визначають обмеженість її дії в часі. Усі ці обмеження поділяють на три групи, що стосуються, відповідно, строку депутатських повноважень, часу проведення парламентських сесій, а також того, що можна умовно назвати «вічним», або постійним імунітетом [141, с. 134].

Зі строком повноважень прямо чи опосередковано зв'язують депутатську недоторканність членів представницьких органів у багатьох країнах-членах Європейського Союзу. Ряд актів прямо вказує, що депутатська недоторканність надається на весь строк депутатських повноважень (Конституції Греції, Іспанії, Польщі). Конституція Польщі

цей термін навіть трохи збільшує, передбачаючи початок його плинущ «з дня опублікування результатів виборів» (ч. 2 ст. 105) [141, с. 134].

У більшості європейських країн депутатський імунітет має обмежений характер. Так, у Бельгії, Люксембурзі, Португалії, Швеції, Фінляндії він поширюється лише на період парламентських сесій, в той час як скоєння злочину у міжсесійний період не захищає депутата від переслідування або застосування тих санкцій, від яких захищає імунітет [151, с. 5].

У деяких країнах дія імунітету поширюється лише на час перебування депутата на засіданні парламенту та на час у дорозі до чи з парламенту (Ісландія, Норвегія, Ірландія), причому в разі скоєння в цей період тяжких злочинів (felonies) або державної зради депутат також не може скористатись імунітетом [151, с. 5].

Можна виділити певні особливості інституту парламентського імунітету, які притаманні для більшості зарубіжних країн. По-перше, у більшості країн парламентський імунітет, його обсяг і межі визначено на конституційному рівні [146, с. 20].

По-друге, характерною особливістю парламентського імунітету є його винятковість – у переважній більшості держав парламентським імунітетом наділено лише членів парламенту, і лише в деяких державах імунітетом можуть скористатись треті особи. При цьому, навіть якщо імунітет поширюється на третіх осіб, конституціями і законами визначено вичерпне коло таких осіб, умови набуття і втрати ними імунітету. Так, з метою забезпечення незалежності Захисника народу – парламентського омбудсмана в Іспанії – законодавство закріплює за ним імунітет від кримінального переслідування в тих самих межах, що і стосовно членів палат іспанського парламенту. В країнах з англосаксонською системою (наприклад в Австралії, Новій Зеландії, Кенії) парламентський імунітет надається особам, які дають свідчення слідчим комісіям парламенту – на весь період проведення парламентського розслідування [146, с. 20]. На

підставі аналізу практики державних процесів у країнах світу можна виділити специфічні механізми, через які реалізується депутатський імунітет. До них належать:

- 1) Звільнення від обов'язку виступати присяжним у суді. Це право спрямоване на забезпечення можливості депутатів бути присутніми на робочому місці під час роботи парламенту. Крім того, законодавство деяких країн може передбачати поширення цього права на службовців парламенту (наприклад у Канаді підставою для цього є виклик особи до парламенту або його комітету) [137, с. 18].
- 2) Звільнення від обов'язку виступати в якості свідка в суді. Невиконання цього громадянського обов'язку депутатами можливе під час сесій парламенту. Звільнення може поширюватися на цивільні, кримінальні та військові справи, що розглядаються судом. Це не перешкоджає здійсненню правосуддя. Крім того, звільнення від обов'язку свідчити в суді часто нехтується, особливо коли йдеться про кримінальні справи. По-перше, навіть під час сесій депутат може висловити бажання виступати в якості свідка у суді, якщо вважає, що відмова від цього може призвести до несправедливого вироку. По-друге, поширеною є практика, відповідно до якої депутат має право надавати докази добровільно, без будь-яких формальностей, навіть у день роботи парламенту. Однак утримання від вчинення таких дій добровільно зумовлює можливість зобов'язати депутата надати докази [137, с. 18].

В Україні імунітет народних депутатів України починається з моменту складення присяги. У разі обрання парламенту наступного скликання дія імунітету припиняється. Проте можливе і дострокове припинення недоторканності народного депутата. Такими випадками є: складення повноважень за його особистою заявою; набуття законної сили

обвинувальним вироком щодо нього; визнання його судом недієздатним або безвісті зниклим; вихід із громадянства або виїзд на постійне проживання за межі України; смерті; втрати його правосуб'єктності.

Обов'язковою умовою наявності парламентського імунітету є наявність у депутата правосуб'єктності (загальної та спеціальної), яка містить правоздатність та дієздатність, а також деліктоздатність.

Н. Ю. Ніконорова зазначає: «Нарешті, у ряді конституцій передбачається можливість встановлення, умовно кажучи, «вічного», або постійного, імунітету окремих депутатів щодо скоєних ними діянь. Конституція Словацької Республіки (ч. 3 ст. 78) і Конституція Республіки Чехія (ч. 4 ст. 27) встановлюють, що у випадку відмови парламенту дати згоду на кримінальне переслідування чи арешт депутата «переслідування виключається назавжди» [141, с. 135].

Що стосується, наприклад, обмеження кримінально-процесуальних дій щодо депутатів, то тільки окремі акти проголошують недоторканність депутатів щодо притягнення до кримінальної відповідальності. У більшості ж випадків (як за наявності такого положення, так і за його відсутності) наводиться перелік кримінально-процесуальних дій, щодо яких встановлюється недоторканність. Загальну недоторканність депутатів щодо притягнення до кримінальної відповідальності (чи кримінального переслідування) проголошують лише Федеральний Конституційний Закон Австрії (ст. 57), Конституція Ісландії (ст. 49), Конституція Великого Герцогства Люксембург (ст. 69), Конституція Естонії (ст. 76). Більшість конституцій, однак, крім цієї загальної норми, встановлюють і конкретні кримінально-процесуальні дії, щодо яких також діє недоторканність (Конституції Болгарії, ФРН, Греції, Італії, Кіпру, Литви, Князівства Монако, Польщі, Словаччини, Чехії). Переліки таких кримінально-процесуальних дій найчастіше включають конкретні заходи, пов'язані з позбавленням чи обмеженням особистої свободи депутата

(затримання, арешт, взяття під варту, ув'язнення). Відповідні положення є в переважній більшості міжнародно-правових актів і конституцій [141, с. 135].

У ряді країн конституційна недоторканність депутатів поширюється, наприклад, на допит, пред'явлення обвинувачення, як зазначає Конституція Іспанії (ч. 2 ст. 71), віддання до суду (Конституція Бельгії – ч. 1 ст. 59, Латвії – ст. 30). Конституція Мальти допускає недоторканність депутата лише у випадку, коли він «засуджений до страти чи тюремного ув'язнення...і якщо він має право апеляції проти цього рішення» (ч. 2 ст. 55) [141, с. 135].

Дія імунітету у більшості європейських країн не поширюється на випадки *flagrante delicto*, коли депутата затримано або безпосередньо на місці злочину, або наступного дня після скоєння злочину. До таких країн належать Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Люксембург, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швеція (у випадку якщо депутат визнав себе винним) [151, с. 5].

У деяких державах Європи дія депутатського імунітету не поширюється на випадки скоєння певних видів правопорушень: дрібних (малозначущих) правопорушень чи злочинів, які не передбачають позбавлення волі (наприклад Франція, Люксембург), або злочинів, за які встановлена відповідальність у вигляді позбавлення волі на певний строк. Зокрема, у Швеції затримання депутата на місці злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі строком на 2 роки, не передбачає можливості користування правом імунітету. Аналогічний підхід застосовується у Фінляндії (скоєння злочину, який передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком на 6 місяців), Португалії (скоєння злочину, який передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком на 3 роки і більше), Хорватії, Сербії, Чорногорії, Македонії, Словенії (у цих країнах дія імунітету не поширюється на випадки

затримання на місці скоєння злочинів, за які передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі строком на 5 років і більше) [151, с. 5].

Основний Закон Фінляндії (ч. 3 § 30) та Закон Швеції «Форма правління» (§ 8 гл. 4) пов'язують відсутність недоторканності з випадками особистого зізнання депутата у скоєному злочині. Деякі конституції обумовлюють відсутність депутатської недоторканності здійсненням діянь визначеної ваги. Відповідні положення про ненадання недоторканності можуть бути взаємозалежними із положеннями про затримання на місці злочину, але часто мають самостійне значення. Конкретна кваліфікація таких діянь у різних конституціях регулюється у дуже широких межах. Наприклад, Конституція Кіпру говорить про «випадок злочину, кримінально караного стратою чи тюремним ув'язненням не менше п'яти років, якщо той, хто його скоїв, був затриманий на місці злочину» (ч. 2 ст. 83). В Австрії недоторканність не поширюється на злочини, не пов'язані з політичною діяльністю депутата (ч. 3 ст. 57) [141, с. 135–136].

Процедура ініціювання зняття депутатського імунітету та процедура прийняття рішення про зняття імунітету в різних європейських країнах визначається по-різному. Спільним є те, що кінцеве рішення приймається парламентом більшістю голосів; у більшості випадків – на підставі рекомендацій профільного парламентського комітету. Ініціатива зняття імунітету може виходити від різних суб'єктів – Генерального прокурора, Міністерства юстиції (Данія, Люксембург, Франція, Німеччина), Голови Верховного Суду (Іспанія) тощо, проте в деяких країнах право безпосереднього звернення до парламенту мають органи та посадові особи, що проводять слідство (Фінляндія) [151, с. 5–6].

Формами позбавлення депутатської недоторканності виступають різні види рішень, що виносяться парламентом (чи його палатою). Наприклад, існують такі форми, як явно виражена згода (дозвіл) парламенту на застосування конкретних кримінально-процесуальних

заходів щодо депутата; рішення про припинення депутатської недоторканності; відмови парламенту від вимоги застосування депутатської недоторканності [с. 141, с. 137].

Порядок позбавлення недоторканності в зарубіжних державах, як правило, регулюється на рівні не конституцій, а законів чи регламентів парламенту. Тільки в окремих конституціях містяться деякі положення щодо прямого позбавлення недоторканності. Конституція Бельгії, зокрема, прямо передбачає право депутата під час сесії на будь-якій стадії розслідування зажадати від палати призупинити його переслідування і закріплює, що «палата повинна висловитися з цього приводу більшістю у дві третини поданих голосів» (ч. 5 ст. 59). За Конституцією Естонії (ст. 76), наприклад, депутат може бути притягнений до кримінальної відповідальності «за згодою більшості складу» парламенту. Відповідно до Конституції Греції вважається, що дозвіл на позбавлення недоторканності «не надано, якщо парламент не прийме рішення з цього питання у тримісячний строк із моменту подачі прокурором голові парламенту прохання про притягнення депутата до відповідальності. Тримісячний термін включає і час парламентських канікул» (ч. 2-3 ст. 62). Частина 5 ст. 27 Конституції Чехії встановлює, що в подібному випадку депутат підлягає звільненню, «якщо протягом 24-х годин з моменту затримання Голова палати не дасть згоди на передачу затриманого до суду». На найближчому засіданні палата приймає остаточне рішення про припустимість кримінального переслідування. Відповідно до Конституції Князівства Ліхтенштейн (ч. 2 ст. 56) у цьому випадку для винесення рішення про арешт «за вимогою Ландтагу вся справа про арешт негайно надається в його розпорядження» [с. 141, с. 137].

Немає універсального погляду на підстави обмеження депутатської недоторканності. Більшість країн погоджується, що вони мають політичну природу. Це передбачає, що парламент має винятковий вплив на вирішення питань, які обмежують його суверенітет та незалежність.

Однак на практиці існує низка механізмів, покликаних перешкодити прийняттю рішень більшістю проти меншості. Можливість обмеження депутатського імунітету не повинна стимулювати виникнення політичних спекуляцій та безпідставних звинувачень політичних супротивників, оскільки це може призвести до можливої заміни обраного представника тим, кого не обирали, а також порушить баланс між законодавчою та судовою владою на користь останньої. Крім того, обмеження привілеїв не має перешкоджати реалізації функцій судами та сприяти ефективному функціонуванню демократії. Саме тому законодавство багатьох країн містить норми, які закріплюють справді серйозні підстави для порушення справи про зняття депутатського імунітету, а також передбачають наявність механізмів захисту парламентаріїв від несправедливих звинувачень [137, с. 20].

Даючи правове визначення депутатської недоторканності в Україні, необхідно зазначити, що, відповідно до ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України», не допускається огляд, обшук, затримання, огляд особистих речей і багажу, транспорту, житлового чи службового приміщення народного депутата України, а також порушення таємниці кореспонденції, прослуховування телефонних переговорів та застосування інших заходів, що обмежують свободу парламентарія [134, с. 24].

Закон України «Про статус народного депутата України» значно розширює трактування принципу імунітету парламентарія України, який є безпрецедентно абсолютизованим і в зв'язку з цим значно понижує принцип рівності осіб перед законом. Зокрема, народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь строк здійснення депутатських повноважень. Відповідно до вищезазначеного закону народний депутат України після закінчення терміну повноважень може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення закону, вчинене ним у період виконання депутатських повноважень, лише у порядку, передбаченому щодо народного депутата України.

Особливості порядку притягнення народного депутата до відповідальності визначаються Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», Законом України «Про Регламент Верховної Ради України».

Порядок одержання згоди Верховної Ради щодо притягнення депутата до відповідальності визначений у Главі 35 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України». Так, подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата ініціюється відповідно органами досудового слідства і судовими органами та має бути підтримано і внесено до Верховної Ради Генеральним прокурором України. Подання повинно бути вмотивованим і достатнім, містити конкретні факти і докази, що підтверджують факт вчинення зазначеною в поданні особою суспільно небезпечного діяння, визначеного Кримінальним кодексом України. У поданні про затримання чи арешт має бути чітке обґрунтування необхідності затримання чи арешту. Після висновку комітету про надання згоди Верховною Радою на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт розглядається питання Верховною Радою України про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт. Таке рішення Верховна Рада приймає відкритим поіменним голосуванням більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу, яке оформляється постановою Верховної Ради [134, с. 24].

Рішення про надання згоди чи відмову в задоволенні подання – це акт колективного волевиявлення. Як випливає з закону, рішення Верховної Ради України є остаточним, його не можна оскаржити, воно не переглядається, крім випадку виявлення обставин, що не були відомі Верховній Раді під час розгляду відповідного подання [134, с. 25].

У такій ситуації виникає питання щодо моменту одержання згоди на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності. Відповідь на це дав Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 27.10.1999 № 9-рп/99, де зазначив, що згода Верховної Ради на притягнення до кримінальної відповідальності має бути отримана до пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину відповідно до діючого Кримінально-процесуального кодексу України. Таке рішення Конституційного Суду України свідчить про те, що кримінальну справу за фактом вчинення злочину, до якого причетний народний обранець, можна порушувати без одержання згоди Верховної Ради на притягнення його до кримінальної відповідальності. Це дає змогу слідчим безперешкодно робити відповідні дії, збирати докази. Логічно припустити, що досудове слідство у такій кримінальній справі повинно бути зупинене з моменту необхідності притягнення нардепа як обвинувачуваного для одержання відповідної згоди з боку парламенту. Однак чомусь такої можливості КПК України не передбачає [134, с. 25].

Український вчений К. Б. Левченко зазначає: «Відсутність чіткого розуміння меж депутатської недоторканності призвело до того, що це право та привілей почали тлумачити абсолютно широко, як повна непідвладність народних депутатів силі законів, що в свою чергу порушує права інших громадян (наприклад, у випадках, коли адміністративні чи кримінальні проступки скоюються народними депутатами, справи адміністративного чи кримінального провадження по яких не відкриваються).

Враховуючи цей факт, а також те, що у всьому світі спостерігається тенденція до поступового обмеження та звуження депутатської недоторканності, в Україні також здійснювалися спроби внесення конституційних змін щодо обмеження депутатської недоторканності» [152, с. 45–46].

У Верховну Раду України вносилися відповідні законопроекти щодо депутатської недоторканності, а питання ліквідації депутатської недоторканності виносилося на Всеукраїнський референдум у 2000 році.

Так, кримінальні справи щодо парламентарів, які скоїли злочин, не порушуються, а порушені справи без дотримання відповідних процесуальних процедур закриваються. І навіть якщо депутат затриманий на місці скоєння злочину, до нього не можна застосувати заходи процесуального примусу без попередньої згоди парламенту. Практично статус недоторканності наших парламентарів є абсолютним, оскільки будь-яке скоєне ними правопорушення залишається без покарання.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) № 9-рп/99 від 27 жовтня 1999 року, «у разі пред'явлення громадянину України обвинувачення у вчиненні злочину та/або його арешту до обрання народним депутатом України подальше провадження у кримінальній справі стосовно такого депутата може бути продовжено за наявності згоди Верховної Ради України на його притягнення до кримінальної відповідальності та/або перебування під вартою» [153].

Депутатська недоторканність у тому вигляді, в якому вона передбачена законодавством, є грубим порушенням принципу поділу влади, коли органи законодавчої влади одночасно виконують не властиві їм функції правосуддя. У разі, коли Верховна Рада України не дає згоди на притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата, він тим самим позбавляється права на судовий захист і, таким чином, втрачає можливість бути виправданим судом, якщо не винен у вчиненні злочину. Якщо ж депутат вчинив злочин, а Верховна Рада не дала згоди на притягнення його до кримінальної відповідальності, то в такому разі вона

стає на захист злочинця. Відмова дати згоду на притягнення депутата до кримінальної відповідальності фактично є формою звільнення особи від кримінальної відповідальності, хоча такі підстави й не передбачені кримінально-процесуальним законодавством [134, с. 26].

Як бачимо з визначення сутності депутатської недоторканності, вона покликана «гарантувати незалежність депутата при здійсненні ним своїх повноважень». Недоторканність народного депутата України, яка є його правом та привілеєм, не може порушувати права інших громадян, а також суперечити принципу верховенства права, при якому сила закону є однаковою для всіх, та призводити до ситуацій зловживання народними обранцями депутатською недоторканністю. У цьому розумінні українське законодавство містить правову колізію, яка полягає в надто широкому трактуванні принципу депутатської недоторканності, яка фактично перетворюється на вседозволеність та невідповідність законам. Інститут депутатського імунітету служить бар'єром для незаконного притягнення депутата до кримінальної чи адміністративної відповідальності. У зв'язку з цим виникає інша проблема, яка полягає в тому, що депутат може використовувати свою недоторканність не за призначенням, що призводить до зловживання правом та вчинення протиправних, у тому числі й злочинних дій [134, с. 26].

Народний депутат України – це представник народу, який повинен діяти на підставі закону. На нашу думку, депутатська недоторканність повинна поширюватися тільки за місцем депутатської діяльності і припинятися у зв'язку зі скоєнням депутатом злочину.

Отже, депутатський імунітет – це особливий правовий режим депутатської діяльності, який дозволяє, не ухиляючись від відповідальності, але і не допускаючи необґрунтованих обвинувачень, ефективно і незалежно від інших гілок влади здійснювати депутатіві професійну діяльність.

Заклики деяких політиків про скасування депутатської недоторканності не до кінця виважені, адже в нашій державі ліквідація депутатського імунітету може призвести до «зловживання більшістю», влада завжди зможе знайти підстави для того, щоб уплинути на «потрібного» депутата.

Крім того, як відзначив суддя Конституційного Суду України І. П. Домбровський, «відповідно до частини другої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Обираючи представників народу до парламенту, виборці делегують народним депутатам України частину власних владних повноважень, в тому числі й з метою забезпечення оптимального механізму захисту прав і законних інтересів громадян. Важливість виконання покладених на народних депутатів України обов'язків зумовлює необхідність встановлення конституційних гарантій депутатської недоторканності, яка має безпосередній зв'язок з можливістю забезпеченням прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, вилучення з тексту Конституції України положення про гарантію депутатської недоторканності порушує основи діяльності не тільки народного депутата України, а й Верховної Ради України в цілому як парламенту» [154].

Необхідним кроком у реформуванні даного правового інституту є удосконалення правових норм, які регулюють питання, пов'язані з імунітетом та індемнітетом депутатів Верховної Ради України. Це, з одного боку, буде каталізатором створення сприятливих умов, що підвищують безперешкодність і ефективність діяльності українських парламентарів, створення позитивних факторів, що сприяють прогресивному розвитку законотворчого і законодавчого процесу, а з іншого – буде перешкоджати потраплянню до Верховної Ради України

осіб, метою яких є уникнення кримінального покарання чи обстоювання власних інтересів.

Депутатський імунітет та індемнітет, які діють на правовій, конституційній основі і принципах ефективності, обґрунтованості та справедливості, передбачають стабільність суспільства, прогрес соціальних відносин, залучення громадян до процесу управління суспільством, що зрештою виступає необхідною умовою побудови справді правової держави.

На наш погляд, ліквідація депутатської недоторканності є неприпустимою в умовах розвитку демократичної держави. Необхідним кроком у реформуванні депутатського імунітету є поступове його обмеження і чітке закріплення цього обмеження в українському законодавстві, а також встановлення в законодавстві України заборони на зловживання правом народними депутатами як одного з визначальних принципів депутатської діяльності.

Зауважимо, що «...усунути зловживання правом народними депутатами (у тому числі й зловживання недоторканністю) лише законодавчим шляхом неможливо, оскільки вчинення таких дій залежить від внутрішніх переконань депутата, його політичної та правової культури, свідомості, державницького мислення; ...коли народними обранцями ставатимуть люди з високим рівнем правової свідомості, освіти, для яких слова «депутатська етика» будуть не пустим звуком, а вищою цінністю, питання щодо скасування чи не скасування депутатської недоторканності втратить свою актуальність» [134, с. 27].

3.2 Проблеми удосконалення окремих видів конституційно-правових імунітетів в українському законодавстві

Питання недоторканності визначених законодавством посадових осіб викликає дискусії, суперечки. На наш погляд, встановлення додаткових порівняно з недоторканністю особи (ст. 29 Конституції України) гарантій недоторканності для окремих категорій державних посадових осіб має на меті створення належних умов для виконання покладених на них державою обов'язків та захист від незаконного втручання в їх діяльність. Недоторканність посадових осіб є гарантією більш високого рівня у порівнянні з недоторканністю, яка встановлюється для всіх осіб, що відповідає принципу рівності прав і свобод громадян та їх рівності перед законом (ст. 24 Конституції України).

В. Головченко виділяє спільні ознаки недоторканності народних депутатів, глави держави та суддів – недоторканність за своєю природою є функціональною, тобто такою, що пов'язана з виконанням посадовою особою конкретних обов'язків; недоторканність є спеціальною гарантією безперешкодного здійснення певного виду діяльності на час виконання повноважень; є додатковою до особистої недоторканності гарантією, тобто правом мати додаткові гарантії на особисту безпеку, якому кореспондує обов'язок інших осіб не перешкоджати здійсненню носіями права недоторканності їх повноважень [155].

Депутатський імунітет – це захист від шкоди, звільнення від повинності. Депутатська недоторканність – це один із основних елементів конституційно-правового статусу члена парламенту, його привілеїв. Призначити депутатську недоторканність означає забезпечити ефективну діяльність парламентарія для максимальної реалізації ним свого мандата.

Зміст та обсяг депутатського імунітету в різних країнах неоднаковий, але ніде він не має абсолютного характеру. Жодна з

демократичних країн не має такого обсягу депутатської недоторканності, як Україна.

У літературі висловлюється думка, що «...обсяг соціальних, матеріальних гарантій та депутатської недоторканності, надані парламентарію України, є надлишковим і безпрецедентним, порівняно з іншими країнами, особливо з державами розвиненої демократії. Окрім того, використання спеціальних гарантій экс-народними депутатами України, які уже не володіють відповідним спеціальним статусом парламентаря України, є недоцільне, суперечить їхньому призначенню як елементу відповідного спеціального статусу, не відповідає економічним, політичним та соціальним умовам» [156, с. 177].

Натомість у європейських державах з усталеною демократією спостерігається протилежна тенденція, яка полягає у звуженні змісту парламентського імунітету. Наприкінці ХХ ст. суттєвого звуження зазнали парламентські імунітети в Австрії, Великобританії, Італії, Франції. В окремих європейських країнах, наприклад у Нідерландах, депутатської недоторканності не існує взагалі – депутати користуються лише парламентським індемнітетом. Подібна еволюція в підходах до розуміння парламентського імунітету, з нашої точки зору, пояснюється високим рівнем правової і політичної культури, усталеністю демократичних традицій, а також тенденцією до забезпечення рівності всіх громадян перед законом, незалежно від їхнього статусу, походження і т. д. [146, с.17–18].

Ця тенденція має знайти своє відображення в Конституції та законодавстві України.

В Україні необхідно реформувати інститут депутатського імунітету. Адже чинним законодавством України, а саме Конституцією (ч. 3 ст. 80) та Законом України «Про статус народного депутата України» передбачено фактично абсолютний, не обмежений ніякими параметрами депутатський імунітет. Народні депутати України є безкарні, оскільки

навіть оперативне розслідування злочинів, суб'єктом яких є народний депутат України, неможливе без згоди Верховної Ради України на притягнення його до кримінальної відповідальності.

Депутати повинні відповідати за дії, вчинені при виконанні своїх обов'язків, проте якщо, наприклад, депутат порушив правила дорожнього руху, то повинен відповідати перед законом, як і пересічний громадянин.

М. О. Баймуратов та Ань Туан Нгуєн вважають: «... депутатська недоторканність, як одна із умов спеціальної гарантії, повинна поширюватись тільки за місцем здійснення депутатської діяльності, тобто під час проведення сесійної роботи у Верховній Раді України. Це положення не є чимось особливим, тому що в країнах Європи і Америки інститут депутатської недоторканності, як додаткова конституційна гарантія, діє в рамках парламентської діяльності і призупиняється в зв'язку зі скоєнням депутатом злочину» [157, с. 6].

В. Л. Федоренко та Ю. А. Серєда зазначають, що процес конституційної реформи інституту депутатського імунітету вимагає виключити будь-які спроби волюнтаристського вирішення цієї проблеми, оскільки депутатський імунітет є невід'ємним інститутом системи конституційного права України, що сприяє незалежності народного депутата України при виконанні ним своїх повноважень і є ефективною ланкою механізму стримувань та противаг між гілками влади [158, с. 117].

Депутати не несуть юридичної відповідальності за свої дії у парламенті, тобто не відповідають за голосування та висловлювання, за винятком образи чи клепу. У своєму зверненні до Конституційного Суду України народні депутати пропонували прибрати слова про образи, тим самим розширити їхню недоторканність. Судді залишили цю норму незмінною.

В Україні депутати безкарні, депутатський імунітет є засобом захисту, а не можливістю безперешкодно реалізувати волевиявлення народу. За роки незалежності України позбавили імунітету – депутатської

недоторканності таких народних обранців, як Юхима Звягільського, Павла Лазаренка, Миколу Агафонова, Євгенія Жердицького, Степана Хмару, Віктора Лозинського. Процедура депутатського «імпічменту» є надзвичайно складною і тривалою.

Цього року в Україні створено прецедент відкликання народних депутатів України через рішення суду. Прикладом є справи О. Домбровського, П. Балогі, І. Маркова. Постановою Вищого адміністративного суду України було визнано відсутність у цих депутатів статусу та повноважень народного депутата України. Суд позбавив депутатів повноважень на підставі нібито порушень у виборчому процесі і фальсифікацій результатів волевиявлення.

Слід зауважити, що Конституцією України встановлено, що у всіх випадках (за винятком ч. 4 ст. 81 Конституції України) рішення про дострокове припинення повноважень народним депутатом України приймається Верховною Радою України, а не органами правосуддя. За рішенням суду можливо достроково припинити повноваження народного депутата України лише у разі невиконання ним вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності (ч. 4 ст. 81 Конституції України).

Основний Закон України містить вичерпний перелік підстав для припинення повноважень народних депутатів України. Так, відповідно до ст. 81 Конституції України повноваження народного депутата України припиняються у разі: складання повноважень за його особистою заявою; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім; припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України; смерті.

Отже, жодного випадку не можна застосувати до справ О. Домбровського, П. Балогі, І. Маркова.

На наш погляд, необхідно законодавчо врегулювати процедуру позбавлення мандату з причини недостовірності результатів голосування.

Отже, на підставі вищенаведених фактів, можна стверджувати, що в Україні депутатська недоторканність – це фікція. Виходить, що будь-який громадянин може звернутися до суду з позовом про визнання виборів недійсними і внаслідок цього позбавити народних обранців мандату навіть після складання ними присяги.

Таким чином судова влада може «зводити рахунки» з депутатами, які є фактично беззахисними.

Депутатська недоторканність потрібна насамперед українському народу, оскільки імунітет надає можливість народним обранцям контролювати чинну владу. Проте даний інститут необхідно удосконалювати відповідно до норм міжнародного права.

У більшості європейських країн недоторканність депутатів у сфері кримінальних злочинів не існує. Жоден громадянин не може усвідомити того факту, коли депутат, який вчинив злочин, не може бути затриманий за підозрою у скоєнні злочину без згоди Верховної Ради України.

Рішення Конституційного Суду України про вилучення права депутатів на недоторканність є, на нашу думку, неповним, оскільки відсутня пропозиція «про затримання депутата на місці злочину». Правоохоронні органи не мають права заарештувати депутата, навіть якщо він скоїв убивство. Поки парламент збереться позбавляти злочинця імунітету, той уже буде за межами країни.

Дослідження правового імунітету народних депутатів України, історії його виникнення, теоретичних переконань на соціальну сутність, нормотворчу і правозастосовну практику дозволяє сформулювати такі основні висновки, пропозиції і рекомендації:

1. Депутатська недоторканність повинна мати не абсолютний, а винятково обмежений характер; крім того, переслідування за прорахунки в депутатській роботі повинні мати конкретні підстави. Це необхідно закріпити на законодавчому рівні.

2. Оскільки депутатська недоторканність необхідна для запобігання безпідставним обмеженням прав депутата при здійсненні ним своїх повноважень, необхідно чітко зафіксувати в ст.10 Конституції України, по-перше, на які саме правовідносини поширюється імунітет, і, по-друге, в яких випадках і на яких підставах Верховна Рада України має право давати згоду на його зняття, а в яких ні.
3. З урахуванням тенденцій розвитку законодавства щодо імунітетів низки європейських країн в Конституції України має бути чітко відображений принцип, згідно з яким депутатський імунітет не перешкоджає проведенню органами дізнання та досудового слідства без згоди парламенту слідчих та процесуальних дій, не пов'язаних із обмеженням свободи пересування народного депутата України. Крім того, у світлі рекомендацій ГРЕКО та європейської практики недоцільним є і збереження за депутатами імунітету від притягнення до кримінальної відповідальності [151, с.10].
4. Ч. 1 ст. 80 Конституції України доцільно викласти так: «Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність протягом строку здійснення ними своїх повноважень».
5. Чинний Закон «Про статус народного депутата України» передбачає не лише заборону притягнення депутата до кримінальної відповідальності, його арешт і затримання без згоди Верховної Ради України, але і заборону проведення без згоди парламенту низки слідчих дій, які відповідно до КПК України можуть проводитись після порушення кримінальної справи, до пред'явлення обвинувачення, і не пов'язані з обмеженням свободи пересування депутата (частина друга статті 27 Закону). Тим самим Закон фактично розширює конституційно визначений

обсяг депутатського імунітету. У зв'язку з цим положення частини другої статті 27 Закону «Про статус народного депутата України» слід привести у відповідність до Конституції України [151, с. 10].

6. Враховуючи винятковий характер правових імунітетів у будь-якій формі, в тому числі і правової недоторканності, пропонуємо в ч. 2 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» навести вичерпний перелік слідчих дій, вчинення яких допускається тільки після отримання згоди Верховної Ради України на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності.
7. Щодо підстав, за яких Верховна Рада України не має права давати згоду на притягнення народного депутата України як обвинуваченого, то вони можуть бути сформульовані так: «Якщо встановлено, що кримінальне переслідування ведеться з метою зведення на депутата безпідставного звинувачення за правомірну депутатську діяльність і якщо в результаті виконання службових депутатських обов'язків завдана шкода відносинам, що охороняються кримінальним законом, вчинена з метою запобігання більшої шкоди, яка загрожує державним, суспільним і особистим інтересам громадян».
8. Статтю 80 Конституції України було б доцільно викласти у такій редакції: «Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України без згоди Верховної Ради України не можуть бути заарештовані, затримані, іншим чином обмежені у свободі пересування, крім випадку затримання на місці скоєння злочину» [151, с. 10].

9. Одночасно Верховна Рада України не має права не дати згоду на притягнення народного депутата як обвинуваченого у випадку, якщо він скоїв злочин, не пов'язаний із виконанням своїх депутатських обов'язків.
10. З огляду на те, що практика повної відсутності імунітету у члена парламенту не є типовою для більшості європейських країн, доцільність скасування депутатського імунітету в Україні є сумнівною [151, с. 10].
11. У більшості країн Європи з-під дії імунітету вилучено випадки затримання депутата на місці скоєння злочину (*flagrante delicto*). В Україні цей принцип доцільно закріпити в статтях 80 та 126 Конституції України, які визначають обсяг імунітету народного депутата України та суддів [151, с. 10].
12. Необхідно доповнити і чинне кримінально-процесуальне законодавство України. В Кримінально-процесуальний кодекс України необхідно внести нові норми, які передбачатимуть порядок притягнення як обвинувачених народних депутатів України, суддів, Президента.

Проблемою в сучасному українському парламентаризмі є гармонізація інституту депутатського імунітету з вимогами Конституції, а також приведення Закону України «Про статус народного депутата України» у відповідність до Конституції України в частині, що стосується обсягу парламентського імунітету, процедури його позбавлення щодо тих депутатів, стосовно яких Верховна Рада України прийняла відповідне рішення.

Отже, імунітет за своєю природою є привілеєм, який не гарантує повного звільнення депутата від відповідальності за скоєні ним правопорушення. Національні законодавства по-різному підходять до визначення меж імунітету, його дії в часі, просторі та щодо кола осіб, а також підстав зняття. Основною метою даного інституту є створення

належних умов для ефективного здійснення законодавчих функцій як окремим депутатом, так і парламентом.

У цілому, за оцінкою деяких вчених, для розвитку конституційного права у країнах із демократичними традиціями характерне послаблення депутатського імунітету, оскільки паралельно зі встановленням конституційного порядку послаблюється конфлікт між законодавчою та виконавчою гілками влади, розвиваються демократичні інститути та посилюється роль громадянського суспільства. Разом з тим варто враховувати, що інститут депутатського імунітету виконує позитивну роль в авторитарних та перехідних державах, де демократичні традиції ще не зовсім оформилися. Передчасне обмеження депутатського імунітету в таких державах може призвести до згорання процесів розвитку парламентаризму [137, с. 20–21].

Українська дослідниця С. Г. Серьогіна зазначає: «Характер завдань, що стоять перед Президентом України, широкий спектр повноважень і висока політична відповідальність глави Української держави обумовлюють необхідність створення чіткої системи гарантій президентської діяльності» [159, с. 217].

Потребує відповіді питання про те, яка юридична природа недоторканності глави держави. Її пояснення частково можна знайти в Рішенні Конституційного Суду від 10.12.2003 № 19-рп/2003 (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України), в якому зазначається: «...Під поняттями «право недоторканності людини» та «право недоторканності Президента України» розуміються різні конституційні інститути. Суттєві властивості цього права Президента України надають йому ознак посадово-функціонального імунітету, що зумовлено публічно-правовим статусом Президента України, встановленим виключно Конституцією України» [160].

Правовий імунітет Президента України складається з двох елементів – недоторканності і невідповідальності, причому обсяг елемента

невідповідальності значний. Межі правового імунітету Президента України не закріплені в законодавстві і можуть бути встановлені шляхом доктринального системного тлумачення конституційних норм. Доцільним є поширення принципу невідповідальності на політичну діяльність Президента України, тобто відповідальність за його політику, не пов'язану з правопорушеннями. Вважаємо, що політична невідповідальність Президента України повинна бути відповідною гарантією незалежності у здійсненні своїх функцій, захистом від впливу з боку будь-яких політичних сил.

Конституційне регулювання процедури усунення Президента України з посади в порядку імпічменту не відповідає підходам до регулювання зняття президентського імунітету більшості країн Європи. До статті 111 Конституції України слід внести зміни, які передбачатимуть: а) або що остаточне рішення про усунення Президента з посади в порядку імпічменту приймається Верховним Судом України за обвинуваченням, висунутим 2/3 від складу Верховної Ради; б) або що остаточне рішення про усунення Президента з поста приймається не менш ніж 2/3 конституційного складу парламенту на підставі висновків і пропозицій тимчасової слідчої комісії [151, с. 11].

Реалізація встановленої статтею 111 Конституції процедури зняття імунітету з Президента потребує прийняття спеціального закону, який визначатиме: а) статус спеціального прокурора та спеціальних слідчих, статус спеціальної тимчасової слідчої комісії; б) строки проведення розслідування; в) процесуальні права учасників розслідування, зокрема Президента України; г) етапи та механізми проведення розслідування (у тому числі порядок проведення слідчих дій). На сьогодні такий закон поки що прийнято не було [151, с. 11].

Перелік підстав, передбачених для звільнення Президента від відповідальності, часто обмежується кримінальними злочинами, в той же

час порівняльний аналіз показує, що підстави імпічменту можуть мати і політичний характер.

А. Ю. Кожевников зазначає: «Не слід залишати поза увагою і той важливий факт, що ст. 111 вітчизняного Основного Закону не досить точно визначає склад злочинів, за вчинення яких Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту – у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Мається на увазі, по-перше, що проблематичним є трактування терміна «інший злочин». Ст. 12 чинного Кримінального кодексу України класифікує злочини залежно від ступеня тяжкості на злочини невеликої тяжкості (за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання), злочини середньої тяжкості (за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років), тяжкі злочини (за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років), особливо тяжкі злочини (за які передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі). Буквальне трактування ст. 111 Конституції України приводить нас до висновку, що Президент України може обвинувачуватися в усіх злочинах, у тому числі невеликої та середньої тяжкості» [161, с. 139].

Усунення Президента України з поста, з одного боку, є мірою конституційно-правової відповідальності Президента, а з іншого – ця процедура має, як уже відзначалося, і юридичний, і політичний аспект. Зі втратою свого статусу Президент України втрачає і свою недоторканність, яку треба розуміти як особливий, ускладнений порядок притягнення особи до відповідальності. Проте притягнення до відповідальності за ці діяння не виключається, однак попередньо повинна відбутися процедура усунення Президента України з поста.

Не можна залишити поза увагою той факт, що в нашій країні існує проблема відповідальності Президента України. На сьогодні в Україні

відсутній єдиний закон, яким би регулювався механізм реалізації конституційних норм про Президента України, тому назріла необхідність прийняття Закону «Про Президента України».

В Україні спостерігаються факти безвідповідальної поведінки глави держави. Суть проблеми полягає в тому, що єдиною мірою відповідальності є усунення Президента України з поста. Тому необхідним кроком є запровадження такого порядку притягнення Президента до відповідальності, який би відповідав конституційному принципу рівності всіх перед законом і судом. Такий порядок має забезпечити демократичний розвиток України, стабільність та правопорядок у державі.

Своєрідним імунітетом користується і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Правове становище омбудсмена регулюється Конституцією України, Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», Кримінальним кодексом України, іншим галузевим законодавством.

Відповідно до ч. 3 ст. 20 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», омбудсмен користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснено Уповноваженому лише Генеральним прокурором України. За порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників та працівників секретаріату винні особи притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством [162].

Юрист Бюро юридичного захисту «Ваш адвокат» Олег Комірний зазначає: «Однією з категорій внутрішнього аспекту незалежності є також

складання присяги, до тексту якої, зокрема, включені такі слова: «зобов'язуюся діяти незалежно, неупереджено, в інтересах людини і громадянина». Цим самим розкривається інша сторона недоторканності – обов'язок діяти в інтересах інших, тобто Уповноважений несе відповідальність перед тими, чиї інтереси захищає. Фактично принцип незалежності тут не порушується, адже даного роду відповідальність носить більш моральний характер, а дана посадова особа має вільний мандат. Зважаючи на це, вважаю за необхідне поставити питання про закріплення на нормативному рівні можливості висловлення недовіри омбудсману народом України. У цьому разі інститут уповноваженого не втратив би незалежності і недоторканності, зате існувала б можливість усунення його з посади демократичним шляхом у випадках, наприклад, грубого порушення покладених на нього обов'язків, вчинення тяжкого злочину тощо» [163].

У державному механізмі судова влада є самостійною і впливовою силою, яка здійснює свої функції незалежно від законодавчої і виконавчої влади.

Сьогодні принцип незалежної і самостійної судової влади – незмінний атрибут будь-якої демократичної держави. Ідея незалежності суддів, їх недоторканності сприймається суспільством і засобами масової інформації неадекватно: ознаки правового статусу суддів у буденній свідомості часто розглядаються як особисті привілеї, які покращують якість і умови життя конкретних осіб. Проте не враховується, що зміст суддівської незалежності полягає в тому, щоб забезпечити справжнє правосуддя, яке виключає будь-яку можливість маніпуляції суддями.

В. Сердюк зазначає: «Необхідно зауважити, що суддя як носій судової влади є незалежним у процесуальному сенсі цього поняття, тобто при виконанні своїх безпосередніх службових обов'язків із здійснення правосуддя. Інша ситуація вбачається тоді, коли суддя знаходиться поза межами судового процесу. Саме в цьому випадку «включається» принцип

його недоторканності. Якщо недоторканність судді у суспільстві забезпечена належним чином, то тільки тоді є сенс стверджувати про постановлення суддею об'єктивного рішення у конкретному правовому спорі та найбільшу мінімізацію зовнішніх факторів – тиску, впливу тощо.

У спеціальній літературі досить часто зустрічається теза про те, що принцип недоторканності судді ґрунтується тільки на тому, що суддя не може без згоди Верховної Ради України бути затриманим чи заарештованим до винесення обвинувального висновку судом стосовно нього. У такому сенсі значення недоторканності суттєво звужує її розуміння, оскільки недоторканність суддів є однією із складових більш об'ємного поняття – статусу судді. Тому недоторканність не вбачається особистим привілеєм особи, яка носить мантию і вирішує спір, оскільки вона має публічно-правове призначення, яке полягає, насамперед, у забезпеченні здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом» [164].

Переходячи до питань змісту інституту правової недоторканності, зауважимо, що перед законодавцем стоїть завдання встановлення межі між необхідністю захисту судді як особи, що виконує важливі для держави і суспільства функції, і недопущенням безкарності цієї особи у випадку здійснення нею правопорушення. Виходячи з цього, правовий імунітет складається з двох груп норм, що мають самостійне значення і мету їх встановлення: по-перше, норми, спрямовані на забезпечення підвищеного правового захисту судді; по-друге, норми, що розвивають принцип невідворотності відповідальності і принцип відшкодування шкоди.

До складу норм правового імунітету суддів можна віднести норми, що передбачають можливість особистого огляду судді з метою гарантії безпеки інших людей; правило, відповідно до якого після порушення кримінальної справи відносно судді оперативно-розшукові заходи і слідчі

дії проводяться в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством.

На даний час в Україні повної незалежності суддів досягти ще не вдалося.

Наприклад, може виникнути така ситуація, коли народний депутат України мав конфлікт із суддею, тому через це голосує проти призначення судді на посаду і закликає інших депутатів до цього. Як наслідок – суддя не набирає достатню кількість голосів і втрачає займану посаду.

В. Сердюк зауважує: «З цього приводу необхідно погодитися з думкою Д. М. Притики, який зазначає про те, що найголовніша проблема українського правосуддя полягає в тому, що воно й досі неефективно виконує своє головне завдання – захищати людину, її права та свободи. За часів проведення судово-правової реформи, яка почалася із здобуттям незалежності, судові органи не тільки не наблизилися до людини, а в деяких питаннях і віддалилися від неї. Під час регулярних і палких баталій навколо сучасних проблем вітчизняної системи правосуддя, найбільш активні критики всю провину перекладають на суддів: мовляв, вони «погрузили у корупції». При цьому забуваючи тих, хто створив умови, що призвели до теперішнього стану правосуддя (Притика Д.М. Європейській правовій державі — незалежний суд // Вечірній Київ, № 230 від 8 грудня 2005 р.)» [164].

Проте, як зазначає російський науковець М. І. Клеандров, право судді на недоторканність є не особистим привілеєм громадянина, який обіймає посаду судді, а засобом захисту публічних інтересів, насамперед інтересів правосуддя. Необхідно також враховувати особливий режим суддівської роботи, підвищений професійний ризик, наявність різних процесуальних і організаційних засобів контролю за законністю дій та рішень судді [165, с. 64].

З метою захисту суддів від необґрунтованого притягнення до відповідальності, вважаємо доцільним закріпити на законодавчому рівні

право порушувати кримінальну справу відносно судді Генеральним прокурором або його заступником за наявності згоди Вищої кваліфікаційної комісії суддів та Вищої Ради юстиції, крім випадків, коли вона сама передала матеріали до слідчих органів. За клопотанням судді передбачити можливість розгляду справи Верховним Судом України.

Такий порядок порушення кримінальних справ проти суддів сприятиме підвищенню ступеня недоторканності й стане гарантією від необґрунтованого притягнення суддів до відповідальності.

Суддівський імунітет у кримінальному судочинстві закріплює загальні конституційні та кримінально-процесуальні гарантії недоторканності особистості. Недоторканність судді є вираженням особливого статусу, що повинен захистити суддю від будь-якого незаконного втручання в його діяльність, у тому числі шляхом пред'явлення йому будь-яких безпідставних обвинувачень.

Цивілізована формула недоторканності суддів довела, що є ефективною гарантією незалежності суддів. У разі скоєння суддею злочину є можливість без будь-яких труднощів притягнути його до відповідальності. Якщо на практиці виникають якісь проблеми між суддями, які скоюють злочин, і слідчими органами, які порушили кримінальну справу і проводять розслідування стосовно суддів, то це проблема не у формулі недоторканності, яка міститься в статті 126 Конституції України. Це вже проблема місцевого характеру, і полягає вона у принциповості органів попереднього слідства, прокуратури тощо.

На сьогодні все ще не врегульована на рівні закону межа дії поняття «недоторканність судді», що призводить до порушення принципу рівності всіх перед законом і судом та може призвести до вчинення суддею злочинних дій, за які він не нестиме відповідальність.

На наш погляд, необхідно не лише гарантувати незалежність суддів, але і їхню відповідальність. Частина 3 ст. 126 Конституції України доцільно викласти так: «Суддя не може бути без згоди Верховної Ради

України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом [78], крім випадків затримання судді безпосередньо при скоєнні ним злочину». Такі зміни полегшать і спростять процедуру притягнення судді до кримінальної відповідальності без згоди Верховної Ради України.

Необхідно обмежити роль парламенту у знятті суддівського імунітету або взагалі позбавити народних депутатів таких повноважень з огляду на значну тривалість та недосконалість цієї процедури. Під час розгляду цього питання притягнення судді до відповідальності ускладнюється. Тому вважаємо, що це питання треба віднести до компетенції суду й вирішувати у порядку, встановленому законодавством. Наприклад, питання про згоду на затримання судді може вирішувати відповідний апеляційний суд, а за наявності обґрунтованих підстав вважати вірогідною неупередженість суду – Верховний Суд України.

З жовтня 2006 р. американські високопоставлені судді поділилися думками з українськими суддями і державними функціонерами на «круглому столі», що мав назву «Про хід судової реформи» і був проведений проектом «Україна: верховенство права» Агентства США з міжнародного розвитку [166].

Недоторканність суддів, точніше межа їх «доторканності» чи недоторканності, стала найбільш дискусійною темою. «Судді в Україні користуються абсолютною недоторканністю, тоді як у США недоторканність поширюється лише на їхню професійну діяльність». Суддя Сімпсон обережно висловлювався з цього приводу, однак здивувався, коли дізнався, що суддю в Україні щодо «позасудових» діянь можуть заарештувати лише за згодою Верховної Ради [166].

С. Бігун зазначає: «Американські судді резонно відзначили: питання про арешт судді не доцільно виносити на розгляд парламенту, навіть коли це стосується професійної діяльності, що надає йому політичного забарвлення. Навпаки, оперативні слідчі дії слід проводити

таємно, в іншому випадку суддя, дізнавшись про розгляд справи стосовно нього, може уникнути правосуддя, наприклад, втікши за кордон. Важко уявити собі, аби Конгрес США чи легіслатура штату розглядали справу про затримання судді за непокору поліцейському.

«Дуже небажаним» назвали американські експерти поширення недоторканності на дії суддів, що не стосуються виконання професійних обов'язків. Ї порадили запровадити такі норми, які б гарантували «відповідальність суддів» [166].

Сергій Штогун зазначає: «Відомі вітчизняні політики чимало говорять про європейський вибір України. Тому, мабуть, доцільно порівняти стан справ із суддівським імунітетом в Україні та в найближчих сусідів. Так, ст. 181 конституції Польщі говорить, що суддя не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності або позбавлений волі без попередньої згоди визначеного законом суду. Суддя не може бути затриманий або арештований, за винятком випадку, коли він затриманий на місці скоєння злочину і його затримання необхідне задля забезпечення належного розслідування. Про затримання негайно повідомляється голова компетентного суду, який може негайно звільнити затриманого.

Відповідно до ст. 5 закону Угорщини «Про систему судочинства та судову адміністрацію», кримінальні справи і справи про незначні порушення, що стосуються професійної суддівської діяльності, можуть відкриватися лише за згодою сторони, яка має повноваження на призначення або обрання на посаду судді. До речі, за ст. 48 конституції Угорщини, професійних суддів призначає президент республіки.

Аналізуючи рівень недоторканності суддів лише цих двох європейських країн, бачимо, що українські судді можуть лише мріяти про такий статус. Водночас проблема правової норми, яка гарантує недоторканність наших суддів, полягає не тільки в сказаному, а й у тому,

що ця норма має лише декларативний характер і не підкріплена положеннями матеріального права» [167].

На нашу думку, суддю слід притягувати до дисциплінарної відповідальності, якщо він вирішує спори і навмисно допускає певні помилки у своєму рішенні. Якщо він це робить ненавмисно, то за це не потрібно притягувати суддю до відповідальності, адже існують вищі інстанції, які можуть скасувати це рішення, виправивши у такий спосіб професійну помилку свого колеги. Доцільно запровадити дієвий механізм притягнення суддів до відповідальності не лише самим суддівським корпусом, але і громадськими організаціями, щоб уникнути так званої корпоративної солідарності суддів. Ця система існує у певних штатах США, де дії суддів жорстко контролюють і вони не мають такого імунітету, як судді в Україні. Імунітет поширюється лише щодо прийнятих суддею рішень, щоб знизити вплив на нього ззовні. У всіх інших випадках американський суддя повністю контролюється суспільством.

Необхідно обмежити існуючий імунітет судді стосовно затримання та арешту. Такий функціональний імунітет має виключати кримінальну відповідальність за ненавмисні помилки, допущені під час відправлення правосуддя [168].

Треба також обмежити роль парламенту в знятті суддівського імунітету або взагалі позбавити народних депутатів таких повноважень з огляду на значну тривалість та недосконалість цієї процедури. Адже за час розгляду відповідного питання притягнення судді до відповідальності може бути суттєво ускладнене або взагалі унеможливлене. Таке питання має бути віднесене до компетенції суду й вирішуватися згідно з визначеними законодавством процедурою та порядком, на основі чітко визначених критеріїв та підстав. Наприклад, питання про згоду на затримання представника Феміди може вирішувати відповідний апеляційний суд (або Вищий кримінальний суд – після його створення), а

за наявності обґрунтованих підстав вважати вірогідною упередженість такого суду – Верховний Суд України [168].

23-25 червня 2010 р. відбулася Київська конференція з питань незалежності судової влади в країнах Східної Європи, Південного Кавказу і Центральної Азії.

Незалежність судової влади є базовим елементом права на справедливий судовий розгляд, верховенство права і демократії. У рамках підтримки зусиль країн Східної Європи, Південного Кавказу і Центральної Азії для закріплення незалежності судової влади на основі даних принципів Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДПЛ) ОБСЄ разом з Інститутом порівняльного публічного права і міжнародного права Макса Планка (ІМП) організували і провели регіональну нараду експертів із питань незалежності судової влади. У роботі проведеної в Києві наради взяло участь близько 40 незалежних експертів, серед яких були видатні вчені і практикуючі спеціалісти із 19 держав – учасників ОБСЄ, а також із Ради Європи і Венеціанської комісії [169, с. 1].

Органи, відповідальні за розгляд дисциплінарних справ і винесення по них рішень, повинні складатися не тільки з суддів і включати представників, не пов'язаних із суддівським корпусом. Судді-члени таких комісій під час свого членства в комісіях не повинні виконувати інші функції щодо інших суддів чи суддівського співтовариства, в тому числі пов'язані з адмініструванням, бюджетом чи відбором суддів. Органи, що займаються питаннями суддівської дисципліни, не повинні контролюватися виконавчою владою, і на їх роботу не повинна впливати ніяка політична дія. Слід уникати будь-якого контролю виконавчої влади за судовими радами чи іншими органами, що уповноважені вирішувати дисциплінарні питання [169, с. 3–4].

Надано рекомендації і щодо дисциплінарного провадження та необхідності створення органу з дисциплінарних питань, а саме:

«Дисциплінарні провадження проти суддів повинні стосуватися випадків грубої і невибачної непрофесійної поведінки, яка завдає шкоди репутації всього суддівського співтовариства. Дисциплінарна відповідальність не повинна поширюватися на зміст рішень чи вердиктів, у тому числі у випадках розходження юридичних тлумачень між судами, а також на випадки судових помилок чи критику судової системи.

Необхідно, щоб був створений спеціальний незалежний орган (суд, комісія чи рада) для розгляду дисциплінарних справ стосовно суддів. Ті органи, які розглядають дисциплінарні справи, не повинні мати повноважень щодо їх порушення, а також мати в своєму складі членів, у яких є такі повноваження. Дані органи повинні пред'явити судді, стосовно якого ведеться провадження, необхідні процесуальні гарантії, включаючи право на захист і право на оскарження в компетентному суді. Вся дисциплінарна процедура повинна бути повністю прозорою. Слухання з дисциплінарних питань повинні бути відкриті, якщо тільки суддя, щодо якого ведеться ця процедура, не вимагатиме закритого слухання. У такому випадку суд має повноваження вирішити, чи є така вимога обґрунтованою. Рішення з дисциплінарних питань повинні бути мотивовані. Кінцеві рішення з дисциплінарних питань мають бути опубліковані» [169, с. 7].

З метою запобігання дискредитації судової влади через неналежне виконання суддями професійних обов'язків необхідно вдосконалити систему дисциплінарної відповідальності суддів. Підстави для притягнення судді до відповідальності потрібно чітко визначити законом, щоб суддя, який вчинив дисциплінарний проступок, не міг уникнути відповідальності. На даний час відсутні достатні правові механізми, які б давали можливість оскаржувати у судовому порядку бездіяльність суддів. Доцільно запровадити можливість притягнення судді до відповідальності, зокрема за явно некваліфіковане вирішення справ, зволікання розгляду справ із його вини, систематичне і грубе порушення правил суддівської

етики. Дисциплінарним стягненням могла би стати процедура підтвердження кваліфікаційного класу. Кожна зацікавлена особа повинна мати право звернутися до дисциплінарних органів щодо ініціювання притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарне покарання повинно мати для судді певні негативні правові наслідки.

На нашу думку, варто створити дисциплінарний суд, який, володіючи спеціальною юрисдикцією, відповідав би автономному поняттю суду і правосуддя відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

З іншої сторони, введення дисциплінарної відповідальності не вирішує, а ускладнює проблеми, пов'язані з забезпеченням конституційного статусу суддів: ріст порушених дисциплінарних проваджень використовується для того, щоб судді привчалися виконувати будь-які вказівки, ставали «ручними», а це явно не може сприяти зміцненню незалежності судів і судової влади в цілому. Надія на значення дисциплінарної відповідальності як на ефективний засіб забезпечення законності в судах явно марна. Досягнення цих цілей вимагає удосконалення всієї сукупності правових, соціально-економічних, політичних умов і гарантій діяльності при здійсненні правосуддя.

Суддя має бути вільним при здійсненні правосуддя. Надмірно широкі межі відповідальності судді за позовом про стягнення шкоди може підірвати авторитет його діяльності, повагу до судових рішень узагалі. Суспільство вимагає незалежного суддю, який не має страху перед позовами незадоволених осіб. Він повинен мати свободу дій, не хвилюючись про майбутню відповідальність.

В. Сердюк зазначає: «... держава сьогодні повинна думати не про скасування недоторканності суддів як такої, а дбати про те, як шляхом встановлення сприйнятих і запроваджених у світі вимог до кандидатів у судді і представників суддівського корпусу, зокрема, підвищення

морально-етичних стандартів їх діяльності, домагатися високого ступеня реалізації цього принципу в суспільстві» [164].

Цивільна відповідальність судді повинна наставати тільки у разі серйозного нехтування обов'язками, зловживань та недбалості. Доцільно було б закріпити у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» положення про відповідальність судді у порядку регресу перед державою за збиток, заподіяний при здійсненні правосуддя.

Встановлення адміністративної відповідальності суддів свідчить про зниження гарантій їх недоторканності від необґрунтованих переслідувань, передусім з боку правоохоронних органів.

Для працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців адміністративна відповідальність замінюється на дисциплінарну. Таких винятків для суддів немає, тому вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. А це є посяганням на їх недоторканність та відмовою в імунітеті. Адміністративна відповідальність може виступати як можливість розправитися з суддею.

На нашу думку, доцільніше було б притягувати суддю до дисциплінарної відповідальності Дисциплінарним судом за адміністративні проступки замість адміністративної відповідальності. Імунітет суддів послаблюється самою процедурою адміністративної відповідальності, її механізмом, який не запобігає необґрунтованому звільненню судді-правопорушника від адміністративної відповідальності, що ставить його у положення боржника перед працівником міліції, прокурором, який зможе «вирішити дане питання». На практиці суддів часто затримують працівники ДАІ, проводять огляд їх автотранспорту без їх згоди, але притягнути суддів до відповідальності за перевищення службових повноважень практично неможливо, оскільки важко в цій ситуації довести прямий умисел в їхніх діях.

Вважаємо, що притягнення судді до адміністративної відповідальності не виключає можливості притягнення його і до

дисциплінарної відповідальності за таке саме правопорушення. Це не суперечить статті 61 Конституції України щодо заборони притягати ту саму особу до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Адміністративне правопорушення ганьбить ім'я судді, підриває авторитет судової влади. Гарантії недоторканності судді порушуються як при складанні протоколів, так і при накладенні на них адміністративних стягнень. Досить неетичною виглядає ситуація, коли суддя, що накладає штраф або стягнення у вигляді позбавлення прав на керування автомобілем, сам оштрафований.

Удосконалення процедури притягнення суддів до адміністративної відповідальності, а саме спрощення діючого порядку призведе до зниження ступеня захищеності суддів від можливого тиску з боку як правоохоронних органів, так і інших суб'єктів; надання правоохоронному органу у випадках одноразового грубого адміністративного правопорушення чи систематичної неправомірної поведінки судді «за межами суду» повноважень ставити питання перед судом про притягнення до адміністративної відповідальності було би можливим тільки при гарантуванні відсутності тиску на суддів з боку правоохоронних органів, що навряд чи є досяжним. Передача повноважень щодо притягнення суддів до адміністративної відповідальності Дисциплінарному суду сприяло би посиленню процесуального імунітету судді.

Встановлюючи принцип недоторканності суддів, особливу процедуру притягнення їх до відповідальності, законодавець виходить з того, яку роль відіграють ці особи у державі. З метою запобігання незаконному та необґрунтованому притягненню їх до відповідальності законодавець закріпив щодо таких осіб принцип недоторканності, тобто встановив імунітет. Це має підвищити рівень недоторканності зазначених осіб шляхом наділення їх додатковими правовими гарантіями, хоча така мета існує й відносно всіх інших громадян, що притягуються до

відповідальності. Але багато положень закону є суто декларативними. Для того, щоб вони застосовувались практично, необхідний чіткий механізм реалізації таких положень, зокрема принципу недоторканності.

Висновки до розділу 3

Властивістю суб'єктивного права є зловживання правом. Особи, які володіють конституційно-правовим імунітетом, теж можуть зловживати своїм становищем, що призводить до небезпеки, оскільки дані суб'єкти виконують важливі для держави функції. Можливості, що надаються імунітетом, стають засобом досягнення конкретних цілей.

Суб'єктами зловживання конституційно-правовим імунітетом є Президент України, народні депутати, судді, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Зміст публічно-правових можливостей – це сукупність прав і обов'язків уповноважених осіб. Об'єктивною (зовнішньою стороною) конституційно-правового імунітету є те, що зовнішня сторона діяння в деяких випадках доповнюється неповагою до права та ігноруванням його норм та принципів; зловживання конституційно-правовим імунітетом є явищем, яке завдає шкоди.

Правова суть зловживання конституційно-правовим імунітетом полягає в тому, що право на використання (здійснення) гарантій у сфері здійснення діяльності суб'єктів імунітету та особлива процедура притягнення таких осіб до відповідальності використовується не за призначенням, а перетворюється в засіб досягнення цілей, що мають дуже далеку причетність до істинного призначення права.

Зловживання конституційно-правовим імунітетом вчиняється в умисній формі.

Зловживання правом – це соціально-шкідливе явище, яке відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає в намаганні суб'єкта правовідносин створити ілюзію (видимість) правомірного використання права при вчиненні ним умисних діянь, спрямованих на порушення

об'єктивних меж здійснення права та внутрішніх (спеціальних) меж зовнішнього розсуду.

Використання депутатами свого імунітету призводить до непоодиноких випадків зловживання ним.

Зловживання депутатською недоторканністю – це вчинення народним депутатом умисних дій усупереч призначення цієї конституційної гарантії, якими завдається чи створюється реальна загроза заподіяння шкоди суспільству, державі, правам та свободам людини та громадянина.

У суспільстві сформувалася думка про так звану «касту недоторканих».

Депутатський імунітет є захистом, що гарантується державою, народному депутату України від переслідування правоохоронними органами. Таке переслідування може бути спробою вплинути на волевиявлення депутатом своїх політичних поглядів і переконань. Недоторканність депутата складається з індемнітету (невідповідальності) – свобода слова та висловлювань, депутатського імунітету (недоторканності) – свобода від кримінального переслідування.

У демократичних країнах депутатська недоторканність встановлюється з єдиною метою – запобігти переслідуванню парламентаря і здійсненню на нього тиску. Ось чому в умовах демократії, яка дає лише перші слабенькі паростки в Україні, не можна вести мову про зняття недоторканності як такої. Доцільніше говорити про обмеження імунітету і чітке його закріплення в українському законодавстві.

Для удосконалення інституту імунітету вищих посадових осіб необхідним кроком є приведення Закону України «Про статус народного депутата України» у відповідність до Конституції України в частині, що стосується обсягу парламентського імунітету. Депутатам варто б відмовитися від імунітету щодо важких чи особливо важких злочинів.

Депутатський імунітет повинен поширюватися за місцем здійснення депутатської діяльності, тобто під час сесій.

Імунітет Президента України є окремим видом імунітету вищих посадових осіб і на сьогоднішній день урегульований лише нормами Конституції України. Відсутність належного правового регулювання даного інституту призводить до прогалин у законодавстві. Аналогії закону у цьому випадку є замало, бо імунітет Президента України відрізняється від імунітету посадових осіб нашої держави, причому ці відмінності мають принциповий характер. Тому законодавцю варто б прийняти Закон України «Про Президента України», правові норми якого врегулювали б і статус экс-Президента. Необхідно спростити процедуру притягнення Президента України до відповідальності.

Недоторканність судді, як одна з засад здійснення правосуддя, – поняття багатогранне. Встановлення додаткових, порівняно з недоторканністю пересічної особи, гарантій недоторканності для суддів має на меті створення належних умов для виконання покладених на них державою обов'язків і захист від незаконного втручання у їх діяльність.

Суддівський імунітет має чітко прагматичну мету, що схвалюється державою і суспільством, а саме надання і забезпечення судді можливості виконувати свій безпосередній конституційний обов'язок здійснювати правосуддя шляхом винесення в межах його повноважень судових актів без побоювань, що за це його хтось буде переслідувати. Недоторканність означає, що суддя, як і будь-який громадянин, повинен нести відповідальність, якщо він порушує закони, але порядок притягнення до відповідальності повинен бути особливим. Законодавцю слід спростити процедуру притягнення суддів до відповідальності. Необхідно розділяти відповідальність суддів за дії, пов'язані з суддівською діяльністю, та за дії, що з нею не пов'язані. Прогалиною в законодавстві є неврегулювання меж дії поняття «недоторканність судді». Для цього необхідно враховувати досвід іноземних держав щодо вдосконалення судової системи України.

В Україні імунітет посадових осіб є засобом захисту від закону і завдає шкоди державі, тому необхідним кроком є реформування системи імунітетів вищих посадових осіб України відповідно до міжнародних стандартів.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження характеризується новизною поставленої проблеми, у ньому розглянуто методологію дослідження та історичний розвиток конституційно-правового імунітету, подано загальну характеристику імунітету в конституційному праві України та досліджено особливості його реалізації на практиці. Шляхом аналізу норм чинного законодавства та міжнародних норм надано пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правових імунітетів. Все це сприяло формулюванню висновків, які наводяться нижче.

Конституційно-правовий імунітет є видом правового імунітету. Він покликаний забезпечувати правовий захист певному колу державних діячів із метою виконання ними важливих для країни завдань.

Проблема конституційно-правових імунітетів, передусім депутатів, суддів, Президента України, на сьогоднішній день зберігає політичну значущість і залишає простір для різних спекуляцій. З одного боку, це ускладнює об'єктивне наукове вивчення юридичної природи даних явищ, а з іншого – збільшує потреби у таких дослідженнях, оскільки саме юридична сторона справи повинна мати при розгляді цих проблем першочергове значення.

Проте, на нашу думку, особам, які виконують важливі для держави функції, необхідний і підвищений захист з її боку. Встановлення конституційно-правових імунітетів для представників державної влади спрямоване на благо всього суспільства і держави.

Вперше, комплексно досліджуючи питання конституційно-правових імунітетів, дисертант дійшов висновків, що:

1. Центральним та ключовим елементом методології правових досліджень імунітету в конституційному праві є методи пізнання. Застосовувалися дослідницькі та інструментальні методи наукових

досліджень, а також формально-юридичний, формально-логічний, метод системного аналізу, історичний, соціологічний, класифікації, порівняльно-правовий, прогностичний, діалектико-матеріалістичний та метод абстрагування. Використані такі загальнонаукові методи, як спостереження, логічний метод, аналіз, синтез, сходження від абстрактного до конкретного.

Проте жоден із цих методів не існує в чистому вигляді. На практиці деякі перетинаються один з одним, тому для досягнення найкращих результатів необхідне їх комплексне використання.

2. Проведення історико-правового дослідження правового імунітету дає підстави стверджувати, що імунітет зустрічається в ранніх формах права, виникає в умовах розвитку і законодавчого закріплення ідей конституціоналізму й реалізації принципу розподілу влади, його розвиток проходив паралельно у внутрішньодержавних і міжнародних відносинах. Імунітет виник на основі розвитку міжнародно-правових контактів, в які спільноти вступали, як правило, ще до виникнення права. Першою історичною формою імунітету був дипломатичний імунітет. Міжнародно-правовий імунітет був генетичним прародичем усіх різновидів правового імунітету, які поширені у внутрішньодержавному праві.

Виникнення такого правового інституту, як депутатський імунітет, історично пов'язане з появою представницьких установ (у сучасному значенні цього слова), а також із реалізацією ідеї поділу влади в політико-правовій практиці розвитку і становлення конституціоналізму. Ці ж умови, в принципі, можуть бути покладені в обґрунтування причин виникнення імунітету глави держави.

3. На підставі теоретико-правового аналізу поняття «правовий імунітет» встановлено, що він є правовим засобом, який регулює різні суспільні відносини і знаходить своє безпосереднє вираження у відповідних винятках із чинного закону і правомірних виключеннях, що встановлені спеціальними юридичними нормами. Імунітету притаманні

свої особливі ознаки, і тому його можна назвати окремою правовою категорією, що має специфічну юридичну природу та містить такі елементи, як правова недоторканність, індемнітет (невідповідальність), імунітет свідка.

Імунітет у будь-якій своїй формі є не абсолютною, а відносною правовою цінністю, що відповідає певним потребам суспільного життя і покликана здійснювати конкретно визначені функції залежно від конкретних історичних умов.

4. Конституційно-правовий імунітет має чітке цільове значення. Його первинним призначенням є забезпечення виконання міждержавних, державних і суспільних функцій, службових офіційних обов'язків.

До функцій імунітету належать гарантійна, стимулююча, компенсуюча.

Імунітет формує позитивну правову мотивацію поведінки суб'єкта, що направлена на загальне благо. Наявність мотиву, прагнення одержати додаткові права чи звільнення від обов'язків дозволяє спрямовувати поведінку особи у відповідне для держави русло.

5. На основі дослідження правового імунітету та суміжних із ним категорій, таких як «пільга» і «привілей», виділено загальні ознаки з іншими засобами правової нерівності (правостимулюючий характер; гарантія соціально корисної діяльності; правомірний виняток, встановлений у спеціальних юридичних нормах; форма прояву диференціації юридичного впорядкування соціальних зв'язків) та відмінні ознаки (функції і мета надання імунітету; коло осіб, на яких поширюється імунітет; безпосередній зв'язок із процесом реалізації юридичної відповідальності; сфера застосування правового імунітету; «негативність» імунітету як специфічний спосіб досягнення цілі правового імунітету; функції правового імунітету в системі правової нерівності; строк надання правових імунітетів), які свідчать про самостійність природи імунітету і дають змогу виділити його в окрему правову категорію.

Взаємодія імунітету, привілеїв і пільг полягає в тому, що всі ці категорії спрямовані на максимально повне забезпечення прав і свобод людини і громадянина, реалізацію їх законних інтересів і стимулювання правомірної поведінки.

6. Співвідношення понять «правовий імунітет» та «недоторканність» дає змогу стверджувати, що правова недоторканність лише один, але дуже важливий елемент імунітету і співвідноситься з ним як одиничне із загальним. Український законодавець використовує термін «недоторканність» для позначення інституту правового імунітету. Проте, на нашу думку, доцільно було б замінити поняття «недоторканність» на «імунітет», що відповідало би правилам законодавчої техніки.

7. Конституційно-правовий імунітет – це самостійний правовий інститут, сукупність норм, які звільняють визначених Конституцією та законодавством України суб'єктів від виконання окремих юридичних обов'язків та відповідальності, встановлюють особливі, ускладнені і відмінні від загальних правові процедури притягнення до юридичної відповідальності з метою забезпечення виконання суб'єктами імунітету відповідних державних і суспільних функцій. Цей вид імунітету має більший, порівняно з галузевими, обсяг змісту поняття «імунітет», який містить два елементи – невідповідальність і недоторканність. Конституційно-правовий імунітет повинен забезпечувати підвищений захист вищих посадових осіб і членів вищих органів державної влади при виконанні ними своїх функцій; сфера застосування конституційно-правового імунітету не повинна бути занадто широкою, щоб не перетворювати відступ від рівності в правило.

8. Конституційно-правовим імунітетом наділені Президент України, народні депутати та судді. Окрім цих осіб, конституційно-правову природу має імунітет Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Українському законодавцю варто б закріпити ознаки правового

іmunітету окремих категорій осіб: підстави надання правового іmunітету; ціль надання; межі і порядок позбавлення правового іmunітету.

Запропоновано власну класифікацію іmunітетів у конституційному праві за такими ознаками: суб'єкти, що ним володіють (іmunітет депутата, судді, Президента України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини); чисельність осіб, які наділені іmunітетом (одноособовий – Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, колективний – депутати Верховної Ради України, судді); за часом (обмежений строком виконання повноважень – депутати Верховної Ради України, судді, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; не обмежений часом – монархи); за способом набуття іmunітету (отримання посади внаслідок виборів – Президент України, депутати Верховної Ради України; у зв'язку із призначенням на посаду – судді, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини).

9. Розглянувши співвідношення іmunітету з принципом рівності перед законом і судом, дисертант робить висновок про те, що, закріплюючи іmunітети в конституційному праві, законодавець не закладає в них ніякої дискримінаційної функції. Іmunітети, як норми-виключення із загальних правил, передбачені Конституцією України та міжнародним законодавством. Правовий іmunітет не можна розглядати як засіб, що створює особливу групу «недоторканих». Це не є порушенням принципу рівності всіх перед законом і судом. Завданням іmunітету в конституційному праві України є забезпечення виконання суб'єктом своїх функцій, що мають велике значення для суспільства в цілому, приносять користь йому. Обсяг конституційно-правового іmunітету, який надається відповідним особам, повинен відповідати ролі цих осіб у житті держави і суспільства і не повинен перетворюватися із засобу підвищеного правового захисту в особистий привілей. Отже, цього загального формального критерію достатньо для того, щоб законодавчо встановити

міру недоторканності і невідповідальності осіб, які виконують державні функції.

Актуальною проблемою сьогодення є те, що в суспільстві конституційно-правовий імунітет розглядається як надання незаконних благ конкретним особам. Дисертант доводить, що даний правовий інститут не є перешкодою для притягнення до відповідальності і не порушує принцип невідворотності настання юридичної відповідальності. Практично щодо кожної категорії суб'єктів, які володіють конституційно-правовим імунітетом, встановлений нормативний механізм, який регулює порядок його позбавлення або обмеження.

Проблема визначення критеріїв доцільності встановлення конституційно-правового імунітету може визначатися як проблема визначення меж між необхідністю захисту визначених осіб і забезпечення принципу рівності перед законом і судом. Імунітети з оптимальними межами є тими видами правових імунітетів, які поширюють принцип невідповідальності на вузьке коло дій особи, забезпечуючи її захист в основному за допомогою принципу недоторканності.

10. Використання суб'єктивних прав призводить до зловживання правом, під яким розуміють соціально шкідливе явище, що відображає нігілістичне ставлення особи до права та полягає в намаганні суб'єкта правовідносин створити ілюзію (видимість) правомірного використання права при вчиненні ним умисних діянь, спрямованих на порушення об'єктивних меж здійснення права та внутрішніх (спеціальних) меж зовнішнього розсуду.

Правова суть зловживання конституційно-правовим імунітетом полягає в тому, що право на використання (здійснення) гарантій у сфері здійснення діяльності суб'єктів імунітету та особлива процедура притягнення таких осіб до відповідальності використовується не за призначенням, а перетворюється в засіб досягнення цілей, що мають дуже

далеку причетність до істинного призначення права. Зловживання конституційно-правовим імунітетом вчиняється в умисній формі.

11. Імунітет депутата за своєю природою є привілеєм, проте він не гарантує повного звільнення депутата від відповідальності за скоєні ним правопорушення. Основною метою цього інституту є створення належних умов для ефективного здійснення законодавчих функцій як окремим депутатом, так і парламентом у цілому.

Сьогодні в Україні дискутується питання про доцільність скасування депутатського імунітету. Вважаємо, що доречно вести мову лише про конкретизацію змісту імунітету народних депутатів України, а не про ліквідацію відповідного інституту взагалі. Необхідно обмежити депутатський імунітет з урахуванням принципу *flagrante delicto* та спростити процедуру притягнення народних депутатів України до відповідальності.

Великий обсяг повноважень глави держави, обрання його лише народом свідчить, з одного боку, про необхідність встановлення процедур відповідальності Президента України, а з іншого – надання главі держави відповідних гарантій, які передбачають обмежені підстави відповідальності і ускладнені процедури притягнення до відповідальності.

Необхідним кроком законодавця є прийняття Закону України «Про Президента України» та законодавче регулювання статусу экс-Президента України.

На підставі проведеного дослідження суддівського імунітету можна стверджувати, що недоторканність судді – це сукупність захисних механізмів, що втілюються у цілій структурі імунітетів суддів. Їх основними елементами є індемнітет, матеріально-правовий та процесуальний імунітет.

Пропонуються поряд із нормами, що ускладнюють порядок притягнення суддів до відповідальності, також норми, що гарантують дотримання принципу невідворотності відповідальності.

На основі проведених досліджень пропонується спростити процедуру притягнення суддів до відповідальності.

12. З метою удосконалення українського законодавства в сфері конституційно-правових імунітетів вважаємо за необхідне:

- встановити чіткі межі між необхідністю захисту особи, що виконує важливі для держави і суспільства функції, і недопущенням безкарності цієї особи у випадку здійснення нею правопорушень;
- регулювати обсяг конституційно-правового імунітету, що надається визначеним особам, відповідно до ролі цих осіб у житті держави і суспільства, не перетворюючи даний правовий засіб в особисті привілеї;
- конкретизувати зміст імунітету народних депутатів України, Президента України та суддів, визначити чіткі межі їх недоторканності;
- спростити механізм притягнення осіб, які користуються конституційно-правовим імунітетом, до відповідальності з урахуванням принципу рівності всіх перед законом і судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пономаренко Л. А. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня. Методичні поради / Пономаренко Л. А. – К. : Редакція “Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України”, 1999. – 80 с.
2. Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках. Перевод с болгарского / Стефанов Н. ; пер. : Морозова И. С. ; общ. ред., послесл. : Гулыги А. В. – М. : Прогресс, 1967. – 271 с.
3. Васильев А. М. Правовые категории : Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / Васильев А. М. – М. : Юридическая литература, 1976. – 264 с.
4. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : Підручник. – 3 - тє видання / Скакун О. Ф. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.
5. Общая теория права: Курс лекций / Под. ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород : Нижегородская ВШ МВД Российской Федерации, 1993. – 516 с.
6. Селиванова О.Ю. Субъективное право: сущность, структура, ценность: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Селиванова Оксана Юрьевна. – Нижний Новгород, 2001. – 166 с.
7. Рогач О. Я. Зловживання правом : теоретико-правове дослідження / Рогач О. Я. – Ужгород : Ліра, 2011. – 368 с.
8. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права / Гревцов Ю. И. – Л. : ЛГУ, 1987. – 128 с.
9. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : Учебник / Под. ред. В. А. Туманова. – М. : Юристъ, 2000. – 448 с.
10. Андріюк В.В. Теоретико-методологічні основи юридичного прогнозування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. В. Андріюк. – К., 2007. – 19 с.

11. Николаев А. Дипломатические привилегии и иммунитеты / А. Николаев // Международная жизнь. – 1983. – № 8. – С. 152–155.

12. Конституционное право: словарь / [отв. ред. В. В. Маклаков]. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.

13. Бойков А. Д. Иммунитет депутатский / А. Д. Бойков // Прокурорская и следственная практика. – 1998. – № 1. – С. 159–166.

14. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. – Екатеринбург, 2001. – С. 165–155.

15. Деревнин А. А. Юридические термины в праве / А. А. Деревнин // Академический юридический журнал. – 2001. – № 4 (6). – С. 10–13.

16. Александренко В. Н. Международное право Рима / В. Н. Александренко // Древнее право. – 1999. – №1 (4). – С. 206–218.

17. Бобылев Г. В. Основы консульской службы / Г. В. Бобылев, Н. Г. Зубков. – М. : Международные отношения, 1986. – 320 с.

18. Блищенко И. П. Дипломатическое и консульское право / И. П. Блищенко, В. Н. Дурденевский – М. : Изд-во Ин-та международных отношений, 1962. – 480 с.

19. Моджорян Л. А. Правовое положение дипломатических представительств и их персонала / Л. А. Моджорян // Советский ежегодник международного права, 1976. – 1976. – С.156–167.

20. Танимов О. В. Фикции в международном праве / О. В. Танимов, Ю. Н. Малеев // Московский журнал международного права. – № 4. – 2004. – С. 3–18.

21. История дипломатии / [под ред. А. А. Громыко]. – [2-е изд., перераб. и доп.]; Т. 2 : Дипломатия в новое время, 1871–1914 – М. : Изд-во Политиздат, – 1963. – 820 с.

22. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике / Сатоу Э. – М. : Изд-во Ин-та международных отношений, 1961. – 496 с.

23. Демин Ю. Г. Статус дипломатических представительств и их персонала : [уч. пособие] / Демин Ю. Г. – М. : Изд-во Международные отношения, 1995. – 208 с.
24. Международное право в документах : [уч. пособие / сост. : Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков]. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юрид. лит. – 2000. – 824 с.
25. Аннерс Э. История европейского права : [пер. со швед. / Рос. АН, Ин-т Европы, Швед. королев. акад. наук]. / Аннерс Э. – М. : Наука, 1994. – 394 с.
26. Берман Г. Д. Западная традиция права: эпоха формирования / Берман Г. Д. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 592 с.
27. Советский энциклопедический словарь / [ред. А. М. Прохоров]. – изд. 4-е, испр. и доп. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 1632 с.
28. Малько А. В. Правовые иммунитеты / А. В. Малько // Правоведение. – 2000. – № 6 (233). – С. 11–22.
29. Всеобщая история государства и права: учебник для вузов / [К. И. Батыр, И. А. Исаев, Г. С. Кнопов и др.] ; отв. ред. К. И. Батыр. – М : Былина, 2000. – 495 с.
30. Антология мировой правовой мысли: в 5-и томах / [национальный общественно-научный фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин ; научно-ред. совет: В. Н. Кудрявцев, Г. Ю. Семигин.]. – М. : Мысль, 1999 – Т. 2: Европа. V-XVII вв. – 830 с.
31. Садиков В. Н. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права : [учебное пособие] / сост. В. Н. Садиков; под ред. З. М. Черниловского. – Москва : Гардарика, 1996. – 413 с.
32. Медушевский А. Н. История русской социологии / Медушевский А. Н. – М. : Высшая школа, 1993. – 320 с.
33. Бондарь Н. С. Конституционное измерение равноправия граждан Российской Федерации / Н. С. Бондарь, Ю. В. Капранова – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2002. – 192 с.

34. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, англо-саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия : [под ред. акад. В. М. Корецкого]. – М. : Госюриздат, 1961. – 960 с.

35. Шалланд Л. А. Иммунитет народных представителей : [Юридическое исследование]. Т. 1 / Л. А. Шалланд. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1911. – 361 с.

36. Всемирная история государства и права: Энциклопедический словарь / [Ю. Г. Арзамасов, В. А. Белов, К. Ф. Гуценко и др. ; под. ред. А. В. Крутских]. – М. : Инфра-М, 2001. – 398 с.

37. Левина М. И. Парламентское право Великобритании XVII – начала XIX в. / Левина М. И. – М. : Зерцало, 2000. – 170 с.

38. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права : [учеб. пособие / сост. В. Н. Садиков]. – М. : ТК Велби, 2002. – 768 с.

39. Кондратьев С. В. Парламент в политико-правовой мысли предреволюционной Англии / С. В. Кондратьев // Правоведение. – 1998. – № 4. – С. 104–116.

40. Кравец И. А. Конституционализм и российская государственность в начале XX века: [учеб. пособие]/ Кравец И. А. – М. ; Новосибирск : ИВЦ «Маркетинг»; ООО «Издательство ЮКЭА», 2000. – 368 с.

41. Парламенты : Сравнительное исследование структуры и деятельности представительных учреждений 55 стран мира / [подготовлено М. Амеллером]. – М. : Прогресс, 1967. – 512 с.

42. Лавнисчак А. Ответственность главы государства в монархии и республике / А. Лавнисчак // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. – 2001. – С. 149–157.

43. Корякин И.П. Иммунитет в уголовном судопроизводстве: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Корякин Илья Петрович. – К., 2002. – 160 с.

44. Большой юридический словарь [под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 704 с.
45. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1989. – 624 с.
46. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Керимов Д. А. – М. : Аванта +, 2000. – 560 с.
47. Робаков Н. И. Категория цели : проблемы исследования / Робаков Н. И. – М. : Мысль, 1980. – 127 с.
48. Право Совета Европы и Россия. Сборник документов и материалов / [отв. ред. И. П. Скворцов]. – Краснодар, 1996. – 302 с.
49. Николаев А. Дипломатические привилегии и иммунитеты / А. Николаев // Международная жизнь. – 1983. – № 8. – С. 152–155.
50. Шундииков К. В. Механизм правового регулирования / Шундииков К. В. – Саратов: Изд-во Сарат. гос. акад. права, 2001. – 104 с.
51. Руднев В.И. Иммунитеты в уголовном судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Руднев Владимир Ильич. – М., 1997. – 212 с.
52. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема / А. В. Малько // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 4–16.
53. Автономов А.С. Системность категорий конституционного права : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституционное право; государственное управление; административное право; муниципальное право” / А. С. Автономов – М., 1999. – 40 с.
54. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка / П. Я. Черных. – М: Русский язык, 1993. – Т.1. – 559 с.
55. Лившиц Р. З. Социальная политика и ее правовое опосредование / Р. З. Лившиц // Правовая система социализма. В 2 т. Т. 1 – М. : Юрид. лит-ра, 1986. – 366 с.

56. Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / Баранов В. М. – Саратов : Изд. Сарат. ун-та, 1978. – 146 с.

57. Малько А. В. Правовой иммунитет : теоретические и практические аспекты / А. В. Малько, С. Ю. Суменков // Журнал российского права. – 2002. – № 2. – С. 16–23.

58. Морозова И. С. Правовые льготы : [учеб. пособие для студ. юрид. вузов] / Морозова И. С. – Саратов : ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. права», 2004. – 68 с.

59. Тихомиров Ю. А. Закон, стимулы, экономика / Тихомиров Ю. А. – М. : Юридическая литература, 1989. – 270 с.

60. Словарь синонимов русского языка / [под ред. Л. А. Чешко]. – 5-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1986. – 600 с.

61. Словарь иностранных слов. – 16-е изд. – М. : Русский язык. – 624 с.

62. Кравченко И. И. Власть, демократия, привилегии / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 49–63.

63. Малько А. В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики / А. В. Малько // Правоведение. – 1994. – № 3. – С. 10–22.

64. Малько А. В. Привилегии как специфическая разновидность правовых льгот / А. В. Малько, И. С. Морозова // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 143–156.

65. Мирошник С.В. Правовые стимулы в российском законодательстве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений” / С. В. Мирошник. – Ростов-на-Дону, 1997. – 26 с.

66. May, Sir Thomas Erskine. Treatise on the Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament . 16 edition. London, 1957. – Op. cit. P. 42.

67. Агаев Ф. А. Иммунитеты в российском уголовном процессе / Ф. А. Агаев, В. Н. Галузо – М. : ТЕИС, 1998. – 135 с.

68. Репьев А.Г. Иммуни́тет как категория российского права : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / А. Г. Репьев. – Саратов, 2011. – 23 с.

69. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Богданова Н. А. – М. : Юристь, 2001. – 256 с.

70. Кутафин О. Е. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации / Кутафин О. Е. – М. : Юристь, 2004. – 407 с.

71. Про судоустрій і статус суддів : закон України від 7 липня 2010 р. N 2453-VI / Офіційний вісник України. – К. : Державне підприємство «Українська правова інформація», 2010. – № 55/1 – Ст. 7.

72. Авакьян С. А. Депутат : статус и деятельность / Авакьян С. А. – М. : Политиздат, 1991. – 288 с.

73. Гревцов Ю. П. К проблеме правового регулирования / Ю. П. Гревцов // Правоведение. – 1981. – № 1.

74. Руднев В. И. Иммуни́теты в уголовном судопроизводстве / В. И. Руднев // Российская юстиция. – 1996. – № 8. – С. 28–29.

75. Шалланд Л. А. Безответственность и неприкосновенность депутатов во Франции : Историческое развитие и современное обоснование иммунитета / Шалланд Л. А. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1910. – 122 с.

76. Жижиленко А. А. О безответственности народных представителей / Жижиленко А. А. – Ярославль : Типография Губернского Правления, 1909. – 57 с.

77. Агафонов В.В. Иммуни́тет и индемни́тет депутатов Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации в современной России : проблемы теории и практики : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституционное право; муниципальное право” / В. В. Агафонов. – Санкт-Петербург, 2006. – 24 с.

78. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. N 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

79. Федоров А.А. Показания свидетеля как источник доказательств в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 „Уголовный процесс; Криминалистика и судебная экспертиза; Оперативно-розыскная деятельность” / А. А. Федоров – М., 2006. – 16 с.

80. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности / Мироненко М. Б. – Тольятти : [б. и.], 2001. – 202 с.

81. Грызунова Е.В. Правонарушение и юридическая ответственность в их соотношении : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства; история правовых учений” / Е. В. Грызунова – Саратов, 2002. – 29 с.

82. Трофимова М.П. Функции юридической ответственности: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства ; история правовых учений” / М. П. Трофимова – Саратов, 2000. – 26 с.

83. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпичменту Президента України) N 19-рп/2003, 10.12.2003 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03>.

84. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) N 19-рп/2004, 01.12. 2004 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04>.

85. Уманский Я. Н. Советское государственное право: [учебник для вузов] / Уманский Я. Н. – М. : Высшая школа, 1970. – 448 с.
86. Козлова Е. И. Конституционное право России : [учебник] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин, 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 1998. – 520 с.
87. Кравец И. А. Верховенство конституции – принцип конституционализма / И. А. Кравец // Журнал российского права. – 2002. – № 7. – С. 15–26.
88. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Издательство НОРМА, 2001 – Т. 2. – 840 с.
89. Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_389
90. Матвеева Т. Д. Международное право: курс лекций. 3-е изд., доп. / Т. Д. Матвеева – М. : РАГС, 2007. – 252 с.
91. Левин Д. Б. Дипломатический иммунитет / Левин Д. Б. – М. ; Л. : Академия наук СССР, 1949. – 415 с.
92. Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_048.
93. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру від 14.03.1975 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_254.
94. Конвенція про спеціальні місії від 8 грудня 1969 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_092
95. Віденська Конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_047.

96. Sucharitkul S. Immunities of Foreign States Before National Authorities // *Recueil des cours* 1976, I. Vol. 149. The Hague Academy of International Law. 1977. – P. 117.

97. Brawnlie I. Principles of public international law, 1999. – P. 329.

98. Богуславский М. М. Иммунитет государства / Богуславський М. М. – М. : Изд-во института международных отношений, 1962. – 232 с.

99. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11>.

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12>.

100. Кипнис Н. Законодательное регулирование свидетельского иммунитета / Н. Кипнис // *Российская юстиция*. – 1994 – № 3. – С. 47–48.

101. Карнеева Л. М. Проблемы свидетельского иммунитета / Л. М. Карнеева, И. Кертэс // *Советское государство и право*. – 1986. – № 6. – С. 58–62.

102. Громов Н. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе / Н. Громов, В. Николайченко, В. Конев // *Российская юстиция*. – 1997. – № 9. – С. 48–50.

103. Шимановский В. Новое в процедуре разъяснения прав участников процесса на предварительном следствии / В. Шимановский // *Законность*. – 1996. – № 2. – С. 32–34.

104. Милинчук В. В. Взаимная правовая помощь по уголовным делам. Действующая практика и перспективы развития / Милинчук В. В. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.

105. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 N 1618-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page2>.

106. Лазарев В. М. Принцип правового равенства и юридическая ответственность (проблемы методологии и теории взаимосвязи) :

[монография] / В. М. Лазарев, В. Г. Федорова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – 132 с.

107. Ведяхина К. В. Равенство перед законом – принцип российского права / К. В. Ведяхина // Вестник Волжского университета. – 1999. – № 6. – С. 34–40.

108. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс: [учеб. для вузов] / Басков В. А., Гуценко К. Ф., Ковалев М. А. и др. ; под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : Зерцало : ТЕИС, 1996. – 509 с.

109. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : [учебник для юридических вузов и факультетов] / Баглай М. В. – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М, 1998. – 752 с.

110. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 294 с.

111. Якупов Р. Х. Правоприменение в уголовном процессе России. Юридические проблемы / Якупов Р. Х. – М. : Изд-во МВШМ МВД РФ, 1993. – 195 с.

112. Карташкин В. А. Как подать жалобу в Европейский Суд по правам человека : Комментарий к правилам обращения в органы Совета Европы по защите прав человека / Комиссия по правам человека при Президенте РФ / Карташкин В. А. – М. : Норма – Инфра – М, 1998. – 96 с.

113. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: Право и практика / Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. – М. : Изд-во Московского независимого института международного права, 1998. – 600 с.

114. Нормы советского права. Проблемы теории / [под ред. М. И. Байтина, В. К. Бабаева]. – Саратов : Изд. Сарат. ун-та. 1987. – 248 с.

115. Сокуренок В. Г. Право. Свобода. Равенство / В. Г. Сокуренок, А. Н. Савицкая. – Львов : Вища школа, 1981. – 232 с.

116. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / Байтин М. И. – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.

117. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности / Люшер Ф. – М. : Издательская группа "Прогресс" - "Универс", 1993. – 384 с.

118. Мальцев Г. В. Проблемы юридического равенства в современной буржуазной идеологии / Г. В. Мальцев // Проблемы государства и права в современной идеологической борьбе. – 1983. – С. 142–177.

119. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.] ; под. общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Изд-во Норма, 2004. – 832 с.

120. Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория / Бербешкина З. А. – М. : Мысль, 1983. – 204 с.

121. Даев В. Г. Иммунитеты в уголовно- процессуальной деятельности / В. Г. Даев // Правоведение. – 1992. – № 3. – С. 48–52.

122. Конституция Российской Федерации : Проблемный комментарий / [отв. ред. В. А. Четвернин]. – М. : Центр конституционного исследования МОНФ, 1997. – 702 с.

123. Басков В. Все ли равны перед законом и судом? / В. Басков // Совет. юстиция. – 1993. – № 9. – С. 22–23.

124. Наумов А. В. Проблемы совершенствования Уголовного кодекса Российской Федерации / А. В. Наумов // Ежегодник рос. права. – 2000. – С. 247–257.

125. Кравец И. А. Правовой статус депутатов Государственной Думы и выборных членов Государственного совета в свете теории народного представительства / И. А. Кравец // Журнал российского права. – 2000. – № 8. – С. 136–145.

126. Кудинов Л.Д. Предварительное заключение под стражу в советском уголовном процессе : автореф. дис. на соискание учен. степени

канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 „Уголовный процесс; судоустройство; криминалистика; прокурорский надзор” / Л. Д. Кудинов. – М., 1985. – 20 с.

127. Якупов Р. Х. Правоприменение в уголовном процессе России. Юридические проблемы / Якупов Р. Х. – М. : МВШМ МВД РФ, 1993. – 195 с.

128. Тилежинский Е.В. Равенство как правовая категория : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 „Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве” / Е. В. Тилежинский. – Нижний Новгород, 2006. – 27 с.

129. Задорожная В.А. Производство по уголовным делам на началах равенства всех перед законом и судом : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 „Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность” / В. А. Задорожная. – Челябинск, 2006. – 26 с.

130. Алексеев С. С. Общая теория права : В двух томах. – Т. 1./ С. С. Алексеев – М. : Юрид. лит. – 1981. – 361 с.

131. Текаев Х. А. Злоупотребление правом / Х. А. Текаев // Межвузовский сборник научных трудов – Проблемы реализации права. – Свердловск, 1990. – С. 112–115.

132. 6 злоупотреблений дипломатической неприкосновенностью [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.fresher.ru/2012/09/08/6-samyx-vopiyushhix-zloupotreblenij-diplomaticheskoj-neprikosnovennostyu/>.

133. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Рогач Олександр Янович. – Ужгород, 2011. – 429 с.

134. Рогач О. Я. Проблеми зловживання правом при використанні народними депутатами України депутатського імунітету / О. Я. Рогач, Н. В. Шелевер // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 2. – С. 21–27.

135. Шелевер Н. В. Імунітет народного депутата України / Н. В. Шелевер // Сучасне право та законодавство: новий погляд : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 14 грудня 2011 року. – Запоріжжя: у 2-х частинах. – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2011. – Ч.1. – С. 104 с.

136. Доронина О.М. Иммуниет депутата законодательного (представительного) органа государственной власти субъекта Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституционное право; муниципальное право” / [Электронный ресурс] / О. М. Доронина – М., 2009. – 27 с. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1374967>

137. Депутатські привілеї : зарубіжний досвід та пропозиції для України : інформаційно-аналітичне дослідження [Електронний ресурс] / Ковриженко Д. [та ін.]. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2007. – 33 с. – Режим доступа: http://www.parlament.org.ua/docs/files/8/1174577340_ans.pdf.

138. May T. E. A Treatise on the Law, Privileges, Proceedings and Usage of Parliament / May T. E. – 17-th ed. – London, 1964. – 268 p.

139. Шаповал В. М. Депутатський індемнітет та імунітет : в 6 т. / В. М. Шаповал. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П.Бажана, 1999 – Т. 2: Д – Й. – 1999. – С. 78–79.

140. Погорілко В. Ф. Про депутатську недоторканність / В. Ф. Погорілко // Урядовий кур’єр. – 2000. – № 68 (1750). – С. 3.

141. Ніконова Н. Ю. Конституційно-правове регулювання інституту депутатської недоторканності в державах-членах Європейського Союзу / Н. Ю. Ніконова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 133–138.

142. Гутник В. Механізм притягнення народних депутатів до кримінальної відповідальності [Електронний ресурс] / В. Гутник // Юридичний вісник України. – 2006. – № 47. – С. 12. – Режим доступа: <http://pravoznavec.com.ua/period/chapter/3/9/330>.

143. Конституции зарубежных стран : сборник / [сост. Дубровин В. Н.]. – Москва : Юрлитинформ, 2006. – 446 с.

144. Четвернин В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию / Четвернин В. А. – М. : ИГПАН, 1993. – 140 с.

145. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Шемшученко Ю. С. (голова редкол.) [та ін.]– К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – 1999 – 744 с.

146. Статус члена парламенту: зарубіжний досвід та пропозиції для України : інформаційно-аналітичне дослідження [Електронний ресурс] – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 26 с. – Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/docs/files/8/1157623123_ans.pdf.

147. Данилов И.С. Депутатский (парламентский) мандат в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституционное право ; муниципальное право” [Электронный ресурс] / И. С. Данилов. – Москва, 2002. – Режим доступу: <http://ivandanilov.ru/wavtor.shtm>.

148. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо гарантії недоторканності для окремих посадових осіб) вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статей 80, 105, 108 Конституції України) N 1-в/2010, 01.04.2010 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-10>.

149. У КС вважають, що депутати граються у зняття недоторканності [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 2012. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/55162/PrintView>.

150. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М.А. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності вимогам статей 157 і 158 Конституції України

(справа про внесення змін до статей 80, 105, 126, 149 Конституції України) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n001d710-12>.

151. Імунітети обраних осіб та корупція: національне законодавство, європейська практика, пропозиції щодо удосконалення : оглядово-аналітичний звіт [Електронний ресурс] / [Ковриженко Д. та ін.]. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2008. – 11 с. – Режим доступу: <http://parlament.org.ua/docs/uploads/doc/UPAC-Immunities.pdf>.

152. Левченко К. Б. Філософсько-правовий аналіз правового статусу народного депутата України (до питання недоторканності) [Електронний ресурс] / К. Б. Левченко // Форум права – 2005. – № 1. – С. 44–49. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/051kdbpn.pdf>.

153. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) N 9-рп/99, 27.10.1999 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99>.

154. Окрема думка судді Конституційного Суду України Домбровського І. П. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення зміни до Конституції України (щодо обмеження депутатської недоторканності) вимогам статей 157 і 158 Конституції України N 2-в/2008, 10.09.2008 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-08>.

155. Головченко В. Функціональна недоторканність: право чи привілей? / В. Головченко // Юридичний вісник України. – 2000. – № 7. – С. 4.

156. Органи державної влади України / [Погорілко В. Ф., Кривенко Л. Т., Григорук Н. Г. та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.

157. Баймуратов М. О. Правовий статус народного депутата України / М. О. Баймуратов, Нгуєн Ань Туан // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 4. – С. 3–7.

158. Федоренко В. Л. Інститут депутатського імунітету: порівняльно-правові аспекти / В. Л. Федоренко, Ю. А. Серєда // Держава і право : зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 9. – С. 106–117.

159. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні : [монографія] / Серьогіна С. Г. – Харків : Ксілон, 2001. – 278 с.

160. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) N 19-рп/2003, 10.12.2003 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03>.

161. Кожевников А.Ю. Конституційно-правове регулювання імунітетів в Україні (на прикладі глави держави, народних депутатів та суддів України): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Кожевников Артем Юрійович. – Харків, 2009. – 219 с.

162. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України N 776/97-ВР, 23.12.1997 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>.

163. Комірний Олег. Внутрішній та зовнішній аспекти незалежності уповноваженого ВР України з прав людини [Електронний ресурс] / Олег Комірний // Юридична газета. – 2005. – № 3 (39). – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1319/>.

164. Сердюк Валентин. Недоторканність суддів та її значення для здійснення правосуддя [Електронний ресурс] / Валентин Сердюк // Юридичний Вісник України. – 2008.05.03. – № 18. – Режим доступу:

<http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/969e8cfd64ce6c40c22574e10042737a?OpenDocument>.

165. Клеандров М. И. Статус судьи : [учеб. пособие] / Клеандров М. И. – Новосибирск : Наука: Сибирская изд. фирма РАН, 2000. – 444 с.

166. Бігун Славик. Судді в Україні занадто недоторканні? [Електронний ресурс] / С. Бігун // Юридична газета – 2006. – № 20 (80). – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/article/548/>.

167. Сергій Штогун. Небезпечна настирливість гасел. Суддівська недоторканність потрібна не суддям, а самим громадянам [Електронний ресурс] / С. Штогун // Закон і Бізнес. – 2007.09.08. – № 36. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/cb0142744431b195c325737100340bb0?OpenDocument>.

168. Новікова Юлія. Пріоритети судової реформи [Електронний ресурс] / Юлія Новікова // Голос України. – 2009.04.07. – № 62. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/047505784777e271c22575a700461f72?OpenDocument>.

169. Рекомендации Киевской конференции по вопросам независимости судебной власти в странах Восточной Европы, Южного Кавказа и Центральной Азии, 23-25 июня 2010 г. [Електронний ресурс] / Бюро по демократическим институтам и правам человека, исследовательская группа «Минерва» по вопросам независимости судей Институт Макса Планка, 2010. – 9 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/odihr/71179>.